

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ**

М.З. Орзиев, Ж.Л.Латипов

**СЎҒДИЙ АНЬ ЛУ – ШАНЬ:
ХИТОЙДАГИ ҲАРБИЙ
САРКАРДА**

**“ДУРДОНА” НАШРИЁТИ
БУХОРО - 2015**

Ушбу рисолада Хитойда маҳаллий бошқарув тизимида фаолият юритган, ўз мавқе ва ўрнини сақлаб қолиш учун тарафдорлари билан марказий ҳокимиятга қарши кўзғолон кўтариб, тарихий шахс сифатида танилган сўғд халқи вакили Ань Лу – шань ҳаёти ҳамда фаолияти ёритилган. Рисола кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

*Масъул муҳаррир: Шодмон Аҳмедович Ҳайитов
БухДУ “Тарих” кафедраси профессори,
тарих фанлари доктори*

*Тақризчилар: Камол Жамолович Раҳмонов
БухДУ “Тарих” кафедраси мудири,
тарих фанлари номзоди*

*Феруз Муртазоевич Бафоев
БМТИ “Тарих” кафедраси ўқитувчиси,
сиёсатишунослик фанлари номзоди*

КИРИШ

Энг қадимги даврлардан бошлаб Шарқ ва Ғарб цивилизацияларини боғлаш, иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқаларда воситачилик жараёнларида юртимиз аҳолиси муҳим рол ўйнаган. Дунё тамаддунининг ўчоқларидан бири ҳисобланган Хитой билан энг қадимги даврлардан буён турли соҳалардаги алоқалар ривож топиб, сиёсий зиддиятлар мазкур муносабатлар аҳамиятини пасайтира олмаган. Мустақиллик шарофати билан Ватанимиз Ўзбекистон ва Хитой ўртасидаги минг йиллар олдин вужудга келган муносабатларни ўрганишга ва таҳлил этишга кенг йўл очилди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов ушбу муносабатларга баҳо бериб: “Ўзбекистоннинг Хитой билан муносабатлари ҳам суверенитет ва мустақилликни, ҳудудий яхлитликни ҳурмат қилиш, ички ишларга аралашмаслик, яқдиллик ҳамда ҳамкорликни чуқурлаштириш руҳида ривожланмоқда¹”, – деган эдилар.

Хитой мўъжизавий бойликлари, кашфиётлари билан қадимдан дунё аҳлини ўзига жалб этиб, кўплаб хорижий эл вакилларини ушбу заминда яшаб қолишларига сабаб бўлган. Тарихий адабиётларда қадимги даврларданок, айниқса, Буюк ипак йўлида савдо – сотиқ гуркираб ривожланган илк ўрта асрларда юртимиз аҳолисининг Хитой заминида ўзларининг савдо колонияларини барпо этганлари, шу юрт иқтисодий ва маданий ҳаётидаги иштироклари, имкониятларини ишга солганликлари билан боғлиқ кўплаб фикрларни учратиш мумкин. Президентимиз И. А. Каримов замонавий Хитой бизнинг энг яқин ҳамкоримиз эканлиги хусусида: “Ўзбекистон Хитой тимсолида мамлакатимиз мустақиллигининг биринчи кунларидан бизни қўллаб – қувватлаб келаётган ишончли, буюк қўшни ва ҳамкорни кўради²”, – деган фикрларни келтириб ўтадилар.

Савдо, сиёсий, ижтимоий омилларга кўра, Хитойда яшаб қолган ватандошларимиз ўз урф – одат, анъаналари, энг асосийси, эрк ва адолат

¹ Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т. 5. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – Б. 80.

² Каримов И. А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари олий кадрият. Т. 14. – Т.: Ўзбекистон, 2006. – Б. 242.

учун хитойликлар билан биргаликда жабр – зулмга қарши исён билан жавоб қайтарганлар. Айниқса, X асрга қадар Буюк ипак йўлининг шарқий тармоғида устун мавқега эга бўлган сўғдий аҳоли бу борада марказий ўринни эгаллаган. Сўғдийларнинг илк ўрта асрларда Хитойдаги таъсир доираси кенгайиб бориб, бу халқ вакиллари марказий давлат бошқарувида хитойликлар билан рақобатлаша бошлаганликлари хусусида тарихий адабиётлар гувоҳлик беради. Асли келиб чиқиши сўғдийлардан бўлган Ань Лу – шань ва унинг Хитойнинг Тан империяси сиёсий ҳаётидаги ўрни, Ань Лу – шань томонидан кўтарилган кўзғолон, империянинг кучсизланиши каби муаммолар тарихчи олимлар, манбашунослар томонидан тадқиқотларга сабаб бўлиб, бу муаммо хусусидаги фикрлар ҳам турлича мазмун ва кўринишларга эга бўлган.

Ань Лу – шань ҳақидаги маълумотларни тарихий адабиётлардан тўплаш, айрим илмий хулосаларга келиш, имкон даражасида тарихий манбаларни таҳлил қилиш орқали VIII аср воқеликлари ва Хитойда ўрта осийликлар фаолиятига назар ташлашга ҳаракат қилдик.

I. АНЬ ЛУ - ШАНЬ – ТАРИХИЙ ШАХС ВА ҲАРБИЙ ЙЎЛБОШЧИ

Хитойнинг Тан сулоласини ларзага келтирган Ань Лу – шань кўзғолони (755 – 763 йй) хусусидаги маълумотлар турли тарихий адабиётларда турлича талқин қилинади. Айрим муаллифлар ушбу кўзғолон (Хитой йилномаларида ушбу кўғолон Тяньбао кўзғолони деб ҳам аталади) га табиий – тарихий жараён сифатида қараса, бошқалар тасодифий, ҳокимият учун курашлардан бири деган фикрларни илгари сурганлар. Кўпчилик олимлар эса Тан империяси армиясида ўзга миллат вакиллариинг катта обрў – эътиборга эга бўлиши ва унга қарши хитойлик амалдорларнинг нафрати сабабли келиб чиққан деган фикрларни илгари сурадилар³. Тарихий адабиётларда бу хусусда яна бир қанча фараз ва тахминлар мавжудлигини кўришимиз мумкин.

Аввало, Тан империясини ларзага солган ва унинг ҳарбий қудратини яксон қилган бу кўзғолон раҳбари Ань Лу – шань ва унинг келиб чиқиши хусусидаги фикрлар ҳам турли – туманлиги эътиборга молик. Тан империяси тарихий солномаси ҳисобланган Синь Тан шу(1)⁴ да Ань Лу – шаннинг Инчжоу(2) мавзесида туғилганлиги билан боғлиқ маълумотлар мавжуд. Унинг туғилган йилини таниқли олим Э. Пуллибленк машҳур “Британия энциклопедияси” да, Ань Лу – шанга оид фикрларни келтира туриб, қайси манбага таянганини кўрсатмаган ҳолда, уни 703 – йил туғилганлиги билан боғлиқ маълумотларни келтиради⁵. Баъзи олимлар, жумладан, япон олими Матцуи Ҳитоши Инчжоу киданлар билан чегара эканлигини инобатга олиб, Ань Лу – шанни келиб чиқишини сўғдийлардан эмас, балки, Кидан қабиласига тааллуқли деб ҳисоблайди. Япон олими қарашларини таниқли

³ Гумилёв Л. Н. Қадимги турклар. – Т.: Фан; 2007. – Б. 430.

⁴ Матн юзасидан изоҳлар ҳар бир бобнинг сўнггида берилади.

⁵ <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/22126/An-Lushan/>

француз олими Рене Груссе ҳам қўллаб – қувватлайди. Аммо, ушбу фикрни қайси манбадан олганлигини ҳар икки олим ҳам келтириб ўтмайди⁶.

Ань Лу – шаннинг қайси халқдан келиб чиққанлиги хусусида илмий жамоатчиликда бугунги кунгача яқдил хулосага келинмаган. Айрим олимлар, масалан, Г. Е. Грумм – Гржимайло, Н. Я. (Иакинф) Бичуринлар унинг асли келиб чиқиши хуннлардан деган фикрларни илгари сурадилар. Улар Ань Лу – шанни Хитой тарихидаги энг сўнгги Хунн қабиласи вакили бўлган, деб ҳисоблайдилар⁷. Аммо, кўпчилик Ғарб муаллифлари Ань Лу – шанни таниқли сўғд – турк уруғи вакили бўлганлиги билан боғлиқ фикрларни келтириб ўтадилар. Таниқли инглиз олими, Кембриж университети профессори Денис Твитчет Ань Лу – шань ярим сўғд, ярим туркийлардан эди, деган маълумотларни Кембриж университетида чоп этиб борилаётган Хитой тарихига оид 15 томлик китоблар сериясининг учинчи томида қайд этган⁸. Бундан ташқари, Христофер Беквит, Л. Н. Гумилёвлар ҳам уни сўғд – турк уруғи вакиллари деб келтирадилар. Беквит Ань Лу – шанни келиб чиқиши номаълум бўлса-да, ярим турк, ярим сўғд Тан саркардаси деса, Гумилёв Э. Пуллибленк маълумотларига таяниб, унинг отасини шимолий Ху(3) подачиларидан бўлганлиги ва сўғд савдогар бойларидан бири уни ўзига ўғил қилиб олганлиги билан боғлиқ фикрларни билдиради⁹.

Ушбу фикр илк ўрта асрларда Хитойнинг Шимолий ва Ғарбий ҳудудларида сўғд ва туркий халқ вакилларининг истиқомат қилишини англатиб, Ань Лу – шаннинг ҳақиқатдан ҳам сўғд ёки туркий уруғ вакили бўлганлигини исботлайди. Бизнинг фикримизча, Ань Лу – шань сўғд савдогари оиласида вояга етган. Бунга сабаб унинг Ань фамилиясини олиши деб ҳисоблаймиз. Хитой манбаларида Парфия давлати Аньси деб аталиб,

⁶ Xu Elina-Qian. Historical development of the pre-dynastic Khitan. Helsinki: Multiprint Oy, 2005. – p. 248., Груссе Р. Империя степей. Атилла, Чингиз – хан, Тамерлан. Перевод Х. Хамраева. – Алматы, 2006. – С. 148.

⁷ Қаранг: Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3 – Томах. Том – 1. М – Л.: Наука, 1950. – С. 309., Грумм – Гржимайло Г. Е. Западная Монголия и Урянхайский край. В 3 – Томах. Том – 2. Ленинград, 1926. – С. 336.

⁸ Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 3, Sui and T'ang China, 589 – 906, Part I. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – p. 426.

⁹ Beckwith C. I. Empires of Silk Road: a history of Central Eurasia from the Bronze Age to the present. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2009. – p. 21.

ушбу давлат илк ўрта асрларда мавжуд бўлмаса-да, IV – VI асрларга оид Хитой манбалари Аньси давлати у ёки бу кўринишда Бухоро худудида давом этганлиги билан боғлиқ фикрларни ёзиб қолдирганлар. Хитой анъаналарига кўра, ушбу мамлакатга ўзга юртдан келган вакилларга нисбатан ўз юртининг номи фамилия сифатида берилган. Бухородан Хитойга бориб қолганларга Ань (安) иероглифи фамилия сифатида берилган¹⁰. Ушбу фикрни, таниқли турколог олим С. Г. Кляшторний маълумотлари ҳам тасдиқлайди. Унинг ёзишича, 721 – йилда Хитойда Тан империясига қарши сўғдий аҳоли кўзғолон қилган. Кўзғолончи раҳбарларидан бири ҳисобланган Ань Мужун хусусида келтирилган маълумотларда, унинг отаси асли бухоролик бўлганлиги, онаси эса мужун қабиласи вакиласи бўлганлиги, мужунлар Узоқ Шарқ ва Амур дарёси қуйи оқимида яшаганлиги, бу ҳудудларда сўғд савдогарларининг фаолият олиб борганлиги, Ань Мужун отаси фамилиясини сақлаб қолиб, онасининг қабиласи исми билан юргани ҳақидаги фикрларни келтириш ҳам мумкин¹¹. Шунга асосан биз Ань Лу – шанни бухороликлар оиласида вояга етган, деб ҳисоблаймиз.

Манбаларда Ань Лу – шаннинг ҳарбий аскар сифатида фаолиятини бошлаши хусусида ҳам турлича талқин мавжуд. Кай – юан эраси (713 – 741 йй) дастлабки йилларида юз берган тартибсизликлар даврида(4) у отаси ва яқин қариндоши бўлган Ань Сы – шунь(5) билан биргаликда Тан империясининг Ин (Инчжоу) мавзесига қочиб келиб, империя хизматига кирган. Ань Лу – шанни тарбиясига олган ўғай отаси Ань Яньянъ Қопоғон хоқон(6) нинг яқин кишиларидан бири бўлиб, кейинчалик хоқонликда унинг яшаб қолиши хавфли бўлганлиги учун Тан империяси хизматига ўтади¹². Таниқли турколог Л. Н. Гумилёв Э. Пуллибленк маълумотларига таяниб, Ань Лу – шань сўғд бойларидан бирининг ўғли эканлиги, унинг ёшлигида

¹⁰ Малявкин А. Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии: Тексты и исследования. – Новосибирск: Наука, 1989. – С. 198 – 199. комм. 352.

¹¹ Кляшторний С. Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – М.: Наука, 1964. – С. 95 – 96.

¹² http://en.wikipedia.org/wiki/An_Lushan; <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/22126/An-Lushan/>

барантада(7) хитойликлар томонидан асирга олиниб, ўлим жазосига ҳукм қилинганлиги, ҳукм бекор қилиниб, аскарликка тортилганлиги ва кейинчалик унинг ҳарбий соҳада шуҳрат қозониши билан боғлиқ фикрларни келтиради¹³.

Кўпчилик тарихий манбалар ва адабиётларда Ань Лу – шаннинг бир неча тилларни билганлиги ҳақидаги фикрлар келтириб ўтилади. Аммо, баъзи Ғарб олимлари уни саводсиз, деган маълумотларни ҳам қайд этадилар. Ушбу фикр эса Тан империяси саройида фаолият кўрсатган ва империя саройида хитойлик бўлмаган халқлар таъсирининг ўсишига қарши бўлган вазир Ян Го – чжун(8) нинг императорга Ань Лу – шанни оми, саводсиз, жоҳил ва нодон дея берган таърифи сабабли пайдо бўлган. Хитой тарихий манбаси ҳисобланган “Цзы чжи Тун цзянь”(9) ни таҳлил қилиш ушбу фикрларга асос бўлиб хизмат қилган¹⁴. Бир қатор олимлар Ань Лу – шаннинг олтига ва ҳатто тўққизта тилни билиши билан боғлиқ фикрларни келтирадиларки, тарихий адабиётларда бир – бирига зид тушунчаларни солиштирганда Ань Лу – шаннинг кўп тилларда эркин гаплаша олиши хусусидаги фикрларнинг салмоғи жуда юқори. Бундан ташқари, ушбу адабиётларда Ань Лу – шаннинг кўп тилларни билгани сабабли Тан империяси армиясидаги фаолиятини таржимон сифатида бошлаганлиги, шунингдек, 740 – йилгача Пинлуда таржимон вазифасида ишлаганлиги билан боғлиқ фикр – мулоҳазаларни ҳам рад этиб бўлмайди. Бир неча халқлар тили, жумладан, хитой тилини билмаган шахснинг таржимонлик соҳасида фаолият юрита олмаслиги равшан ҳақиқатдир¹⁵. Бундан ташқари, “Синь Тан шу” тарихий манбасида ҳам Ань Лу – шаннинг олтига тилда эркин гаплашиши билан боғлиқ фикрларни учратиш мумкин(10).

Бизнинг фикримизча, Ань Лу – шань VIII асрнинг 30 – йилларига қадар Тан империясининг шимоли – ғарбий қисми бўлган Лунъю ўлкасида ҳарбий хизматни ўтаган. Чунки, тарихий адабиётлардан Ань Лу – шаннинг Тибет

¹³ Гумилев Л. Н. Қадимги турклар. – Т.: Фан. 2007. – Б. 418. 13 – изох.

¹⁴ Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 3, Sui and T'ang China, 589 – 906, Part I. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – p. 448.

¹⁵ Хўжаев А. Буюк ипак йўли. – Т.: ЎзМЭ, 2007. – Б. 173., http://en.wikipedia.org/wiki/An_Lushan

урушлари қаҳрамони бўлганлиги эслатилади. Биз кўриб ўтаётган тарихий даврда эса Буюк ипак йўлининг Хэси йўлаги(11) учун уруш давом этаётган эди¹⁶. 733 – йили Тибетга қарши урушларда бир неча мартаба зафарли ғалабаларга эришган Тан империяси саркардаси Чжан Шоу – гуй шимоли – ғарбий чегарада мувозанатни бир қадар тиклаб, Тан империяси фойдасига ҳал қилган эди. Аммо, бу вақтда шимоли – шарқий чегарада Кидан қабиласининг Кэтуой(12) бошчилигидаги Тан империясига қарши исёни (720 – йилдан буён) давом этаётган эди. Киданларнинг бир қадар фаоллашуви Тан империяси амалдорларини Тибет урушлари қаҳрамони бўлган Чжан Шоу – гуйни Инчжоу ўлкасига ҳарбий ноиб қилиб юборишга ундаб, бу орқали вазиятни ўнглашга уринишлари муаммонинг калити сифатида қаралган эди. Бу вақтда Чжан Шоу – гуй кўл остида хизмат қилаётган ва алоҳида эътибор қозона бошлаётган Ань Лу – шань ҳам ўз саркардаси билан ушбу ўлкага, яъни, ўзи дастлаб империя армиясига қабул қилинган ҳудудга келади¹⁷.

Инчжоуда Ань Лу – шаннинг дастлабки фаолияти ижобий бўлмай, унинг ҳаёти хавф остида ҳам қолади. Бунга сабаб, юқорида тилга олинган Кэтуой бошчилигидаги киданлар исёни бостирилгач, Тан ва киданлар ўртасида қисқа танаффусли тинч муносабатларга 736 – йилда путур етади. Киданларни жазолаш учун Тибет урушларида қаҳрамонлик кўрсатиб, Чжан Шоу – гуй эътиборига тушган ва унинг иккинчи даражали расмий вакили бўлган Ань Лу – шань ўз лашкарбошиси буйруғини бажариб, кидан исёнчиларини жазолаш мақсадида улар устига кўшин тортади. Аммо, тарихий манбаларда киданлар ҳарбий кучига нописанд қараганлиги сабабли Ань Лу – шань мағлуб бўлгани ва саройда уни қатл этишни талаб қилинганлиги билан боғлиқ маълумотларни ўқиш мумкин¹⁸.

¹⁶ Тибет ва Тан империялари ўртасидаги уруш ҳақида қаранг: Гумилёв Л. Н. Қадимги турклар. – Т.: Фан. 2007. – Б. 387.

¹⁷ Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 3, Sui and T'ang China, 589 – 906, Part I. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – p. 426.

¹⁸ Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3 – Томах. Том – 1. М – Л.: Наука, 1950. – С. 309.

Ўз саркардасининг уни қўллаб – қувватлаши ва сарой аъёнларининг порахўрлиги Ань Лу – шаннинг бундан кейинги тақдирини Тан империяси саройи билан чамбарчас боғланганлигини кўриш мумкин. Киданлар исёни кейинги йили, яъни, 737 – йили саркарда Чжан Шоу – гуй томонидан бостирилади(13). Аммо, Чжан шоу – гуй ва ундан кейинги саркардалар ҳам шимоли – шарқий чегарада тинчлик ўрната олмадилар. Ань Лу – шань эса доимий давом этиб келаётган урушларда ўзининг моҳир саркарда эканлиги билан империя саройида шуҳрат орттириб бораверди. Шунинг учун империя амалдорлари уни 741 – йилда Инчжоу ҳокими ва ҳарбий саркардаси этиб тайинланишини қўллаб – қуватлайдилар. Бундан ташқари, император Сюань – цзун(14) ҳукмронлиги бошларида тузилган ва Пинлу(15) деб номланган 16 минг кишидан иборат сара жангчилар етакчиси ҳам бўлиб олади. Ань Лу – шань бу таълим кўрган жангларда чиникқан аскарлар билан киданларга қарши қакшатқич зарба бергач, чегарада яна аҳвол империя фойдасига мўтадиллашади. Эҳтимол, шу хизматлари эвазига 742 – йилда ушбу армиянинг алоҳида корпуслардан иборат бир – биридан алоҳида қайта тузилиши ва шимоли – шарқий ҳудуддаги бир қатор районларни ўз ичига олган Пинлу ҳарбий губернаторлиги ташкил этилиши билан ушбу муҳим ҳарбий ва фуқаролик аҳамиятига эга бўлган ўлканинг губернатори этиб тайинланади. Губернаторлиги даврида ҳам фуқаролик, ҳам ҳарбий мансабга эгалик қилса-да, Кидан ва Си(16) қабилаларига қарши ҳарбий истехком вазифасини ўтовчи чегара қалъаларининг кўмондонлигини ҳам ўзи бошқаради. Ўша вақтда ҳозирги Пекин шаҳри ва унинг атрофларига мос келадиган ҳудудларда Кидан ва Си қабилаларига қарши Тан империясининг 91400 кишидан иборат бўлган, ўз давридаги энг жанговар қисмлари турадиган Фаньян(17) ҳарбий ўлкасининг ҳам губернатори этиб тайинланган. Фаньян ўлкасидаги Ючжоу, Цзичжоу, Гуэйчжоу, Таньчжоу, Ичжоу, Хэнчжоу, Динчжоу, Мочжоу, Цанчжоу мавзеларида аскарлар жойлаштирилган эди¹⁹. Ань Лу – шань ҳам Пинлу ва ҳам Фаньян ўлкасининг

¹⁹ Е Лун – ли. Цидань го чжи. История государство киданей (Перевод с китайского, введение, комментарии

етакчисига айланиб, Тан империясининг муҳим аҳамиятга эга стратегик ҳудудлари хўжайини бўлиб қолди. Ушбу воқеаларнинг тарихий адабиётларда 744 – йили содир бўлганлиги қайд этилган. Бундай йирик ва муҳим стратегик аҳамиятга эга бўлган ўлкаларга ноиб бўлган шахснинг саройда алоҳида ҳурматга лойиқ бўлиши, уни император шахсан таниши ва унга ишониши, қолаверса, унинг ҳарбийлар орасида ҳам мавқеи баланд бўлиши лозим эди. Ань Лу – шань илк бора 743 – йилда империя саройига келганлиги тарихий адабиётларда келтириб ўтилади. Худди шу вақтдан бошлаб, унинг кейинги тақдирини Тан империяси саройи билан чамбарчас боғлиқ ҳолда кечган. Илк мартаба саройга келган вақтидаёқ ўзининг дадил, дунёқараши кенг эканлигини намоён қилади ва саройдагиларнинг порахўрликларидан фойдаланиб, император ва унинг амалдорлари орасида ўзига хос ижобий таассурот қолдира олган. Император билан биринчи бора саройга ташриф буюрган вақтдаёқ учрашишга муваффақ бўлиб, ўзининг императорга бўлган чексиз садоқатини изҳор қилади. Императорга яхши таассурот қолдирганлиги сабабли у Фаньян ўлкаси ноибни қилиб тайинланган²⁰. Шу вақтдан бошлаб Ань Лу – шаннинг Тан империяси саройида, шунингдек, ҳарбийлар орасида обрў – эътибори бекиёс даражада юксалади. Бундан кейинги ҳаёт йўли давомида империя тақдирини кескин буриб юбориши мумкин бўлган шахслардан бирига айланади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, келиб чиқиши ва империя армиясида оддий аскарликдан ўз фаолиятини бошлаган, ҳаётининг дастлабки босқичи тарихий манбаларда тўла акс эттирилмаган, ҳатто, империя расмийлари учун мутлақо бегона, паст табақали ўзга юрт вакили бўлган Ань Лу – шань ўзининг ҳарбий жасоратлари, талантли саркарда эканлиги, шунингдек, саройда бўлиб турадиган фитналар ва амалдорларнинг порахўрлигидан фойдаланиб, ўз мавқеини оширишга, ҳарбий ва фуқаро амал

и приложения В. С. Таскина). – М.: Наука, 1979. – С. 354., Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3 – Томах. Том – 1. М – Л.: Наука, 1950. – С. 309., Xu Elina-Qian. Historical development of the pre-dynastic Khitan. Helsinki: Multiprint Oy, 2005. – p. 80.

²⁰ Шефер Э. Золотые персики Самарканда. Книга о чужеземных диковинах в империи Тан. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства “Наука”, 1981. – С. 211.

пиллапояларидан тезлик билан кўтарилишга эриша олди. Аммо, у қанчалик мансаб поғоналарида кўтарила бормасин, унинг саройда душманлари ортиб бораверган. Тарихий адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, хитойлик бўлмаган ҳарбийлар ва империя амалдорлари ўртасидаги ўзаро нафрат бу душманликнинг ўзаги ҳисобланган.

Изоҳлар

1) Синь Тан шу – Янги Тан тарихи. Муаллифлари Сун Ци (998 – 1061 йй), Оуян Сю (1007 – 1072 йй) лар бўлиб, Хитойнинг Сун сулоласи даврида ёзилган. Ушбу китоб 10 бўлим, 225 бобдан иборат бўлиб, Пекиндаги “Бо – на” нашриёти томонидан 1958 – йилда чоп этилган. “Синь Тан шу” да Хитой ва Марказий Осиё халқлари тарихи, маданияти, этнографиясига оид қимматли тарихий маълумотлар мавжуд. “Цзю Тан шу” (Эски Тан тарихи) – Лю Сюй қаламига мансуб бўлган тарихий манба. Ушбу асар 940 – 945 йиллар давомида император Жень – цзун топшириғига биноан ёзилган. Унда ҳам Марказий Осиё тарихига оид қимматли маълумотлар мавжуд²¹.

2) Инчжоу – илк ўрта асрларга оид Хитойнинг шимоли – шарқий қисмида жойлашган 16 та махсус даража берилган префектураларидан бири. Шимолдаги Кидан ва бошқа қабилаларга қарши ҳарбий ҳаракатлар ташкил этиш базаларидан бири. Унинг империя шимолини ҳимоя қилишда аҳамияти катта бўлган. Дастлаб бу қалъага 438 – йили Тоба Вей ҳукмдори Тай У асос солган. Ань Лу – шань кўзғолони даврида қалъа жойлашувига кўра шимолий ғарбда Си қабилалари, шимолда киданларга яқин чегарада бўлган. Бу жой ҳозирги Хэбэй ўлкасидаги Хэцзян шаҳарчасига тўғри келади²².

3) Ху – илк ўрта асрларда Хитойнинг шимолий ва шимоли – ғарбий қисмида яшаган халқларга нисбатан ишлатилган атама. Таниқли олим. А. Г.

²¹ Аҳмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари (Қадимги замон ва ўрта асрлар). – Т.: Ўқитувчи, 2001. – Б. 53 – 54.

²² Малявкин А. Г. Историческая география Центральной Азии (материалы и исследования). – Новосибирск: Наука, 1981. – С. 73.

Малявкин ху варварларини биз кўриб чиқаётган илк ўрта асрларда сўғдлар ва туркларга нисбатан қўлланилган деган фикрларни келтиради²³.

4) Эҳтимол, бу давр Кўк Турк хоқонлигида ҳокимият учун Қопоғон хоқон (691 – 716 йй) вафотидан сўнг бўлиб ўтган курашлар даври бўлиши мумкин.

5) Ань Сы – шунь – Ань Лу – шаннинг жияни. Туғилгани ҳақидаги маълумотларга эга эмасмиз. Вафоти 756 – йил, 6 – апрель. Дастлаб ўз фаолиятини оддий аскарликдан бошлаган. 747 – йилнинг охиридан бошлаб эса ўзининг жасоратлари ва Ань Лу – шаннинг қўллаб – қувватлаши орқали Хэси ҳарбий ўлкасида ҳарбий губернатор этиб тайинланади. 750 – йилдан Шофан ҳарбий губернаторлиги ҳам унинг ихтиёрига ўтади. 755 – йили кўзғолон бошланган вақтда Ань Лу – шаннинг уринишларига қарамай, кўзғолонга қатнашишдан бош тортади. Аммо, унга нисбатан империя амалдорларининг ишончи йўқолиб, саройга чақирилади ва уни доимий назорат ва гаровда тутиб туриш учун кичикроқ вазифага тайинланади. Ань Сы – шунь 756 – йили Ань Лу – шаннинг рақиби Гэшу Ханнинг иғвоси туфайли қатл этилади²⁴.

6) Қопоғон хоқон (Хитой йилномаларида Мочжо тарзида келтирилади) – иккинчи Турк хоқонлиги ҳукмдори. 691 – 716 йилларда ҳукмронлик қилган. Унинг даврида хоқонлик Марказий Осиёдаги қудратли давлатга айланган. 716 – йилда Байирқу қабиласига қарши юришда ғалаба қозониб, ортга қайтишда пистирмага учраб, ҳалок бўлади²⁵.

7) Баранта – ибтидоий халқларда мавжуд бўлган Талион ҳукуқи. Баранта одатига кўра, бу бир уруғ томонидан етказилган зарар учун тўланадиган ўлпон, хун бўлиб, ҳақоратланган ёки таҳқирланган томон

²³ Малявкин А. Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии: Тексты и исследования. – Новосибирск: Наука, 1989. – С. 111, комм. 21.

²⁴ http://en.wikipedia.org/wiki/An_Sishun

²⁵ Қапағон хоқон // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Том 10. – Т.: ЎзМЭ, 2005. – Б. 601.

моддий ва маънавий зарарни қоплашдан бош тортган уруғга нисбатан қуролли чора қўллаган²⁶.

8) Ян Го чжун (асл исми Ян Чжао) – 752 – 756 йларда Тан империясининг бош вазири. Қиморга ўчлиги билан ном чиқарган. Император Сюань – цзуннинг севимли канизаги Ян Гуй – фэйнинг амакиваччаси. Айнан унинг Ань Лу – шань билан келишмовчиликлари кўзғолонга сабаб бўлиб, Чанъандан қочиш вақтида исён кўтарган аскарлар талаби билан осиб ўлдирилади.

9) Цзы чжи Тун цзянь – Сун сулоласи даврида 1065 – 1084 йилларда ёзилган бўлиб, ўзбек тилида “Бошқарувга кўмаклашувчи умумий кўзгу” маъносини англатади. Бу тарихий йилнома 294 бўлимдан иборат. Муаллифи Сыма Гуан бўлиб ҳисобланади. Асарда 959 – йилгача ҳукмронлик қилган 16 сулола тарихи баён қилинган.

10) Ань Лу – шань ҳақида “Янги Тан тарихи” 225 – китоби биринчи қисмида келтирилган хитойча матндан парчада унинг қайси қабила вакили бўлганлиги, шахсий сифатлари каби маълумотлар келтирилиб, унинг олти тилни билиши баён қилинган:

“安祿山，營州柳城胡也，本姓康。母阿史德，為覲，居突厥中，禱子於軋犂山，虜所謂鬥戰神者，既而妊。及生，有光照穹廬，野獸盡鳴，望氣者言其祥。範陽節度使張仁願遣搜廬帳，欲盡殺之，匿而免。母以神所命，遂字軋犂山。少孤，隨母嫁虜將安延偃。開元初，偃攜以歸國，與將軍安道買亡子偕來，得依其家，故道買子安節厚德偃，約兩家子為兄弟，乃冒姓安，更名祿山。及長，伎忍多智，善億測人情，通六蕃語，為互市郎。²⁷”

²⁶ Бу ҳақда қаранг: Баранга // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Том 1. – Т.: ЎзМЭ, 2000. – Б. 634.

²⁷ <http://zh.wikisource.org/wiki/新唐書/卷225上>

“Ань Лу – шань, Инчжоу Лючен (жой номи) Ху бўлиб, асл фамилия Канг. Она Ашидэ, қилмоқ сеҳргар, яшамоқ Туцзюэ (турклар) ўрта, сиғинмоқ уруғ -да Чжаин тоғи, асирлик жой айтилмоқ курашмоқ уруш жон қайсиким, илгарироқ ҳамда ҳомиладорлик. Ҳамда туғмоқ, қандайдир ёруғлик ёритмоқ катта кулба, ёввойи ҳайвон тамом ўқирмоқ, кўрмоқ ҳаво гапирмоқ ўз бахт. Фаньян цзедуши Чжан Жень – юань жўнатмоқ тинитмоқ кулба ўтов, хохламоқ тамоман йўқотмоқ уни, яширинмоқ ҳамда қочмоқ. Она ёрдамида Худо жой яшаш, бўлмоқ иккинчи (ном), Чжаин тоғи. Бирмунча (муддат) етим, кейин она эрга (тегмоқ) асирлик кейингиси Ань Яньянь. Кай – юань боши, тугатмоқ қўлга – олмоқ ортга қайтармоқ Ватан, қатнашмоқ кейинроқ қўшин Ань дао (худуд) сазоворлик қочмоқ ўғил биргаликда бормоқ, эришмоқ -га ўз оила, кўра дао (худуд) сазоворлик ўғил Ань донишмандлик нодир ахлоқ тугатмоқ, шартлашмоқ икки оила ўғил қилмоқ ака – ука, шундагина берилмоқ фамилия Ань, ўзгармоқ исм Лу – шань. ***Улғаймоқ ўсмоқ, қайсар шафқатсиз кўп донолик, эзгу 100 млн миқдор инсоний фазилат, билмоқ олти хорижий тил, бўлмоқ тақозо шаҳар йигитча***”.

11) Хэси – Чжэнь – гуань эрасининг биринчи йилида (627/628 й) ташкил этилган ўлка. Хитойнинг ҳозирги Шэньси ва Ганьсу ўлкалари чегарасида жойлашган Луншань тоғидан ғарбдаги худудларда шакллантирилган. Кейинроқ Тан империясининг босқинчилик урушлари натижасида Лунъю ўлкаси худудининг кенгаши билан бу ўлка иккига бўлиниб, унинг шимоли – ғарбий қисмларида Хэси ҳарбий ноиблиги ташкил этилган. Буюк ипак йўлининг муҳим тармоғи бўлган Хэси йўлаги учун Тибет, Уйғур ва Тан давлатлари ҳарбий, сиёсий курашлар олиб борганлар. Бу курашларда IX аср бошларида тибетликлар ғалаба қозониб, ушбу минтақани эгаллашга муваффақ бўладилар²⁸.

12) Кэтуюй – тарихий адабиётларда, жумладан, “Цзю Тан шу” (Эски Тан тарихи), “Синь Тан шу” (Янги Тан тарихи) ва “Ляо ши” (Ляо хонадони

²⁸ Қаранг: Ҳайитов Ш. Орзиев М. Эргашев Ж. Марказий Осиё ва Хитой: Буюк ипак йўли чорраҳаларида. – Бухоро: Дурдона, 2014. – Б. 49.

тарихи) да ушбу кидан ҳарбий етакчисининг номи Кэтуой деб келтирилганлигининг гувоҳи бўлсак, Сыма Гуан қаламига мансуб “Цзы чжи Тун цзянь” (Бошқарувга кўмаклашувчи умумий кўзгу) манбасида унинг исми Кэтугань деб юритилади. Кэтуой 720 – йилда киданларнинг хитойпараст етакчиси Суогуга қарши исён кўтарган. Ўз навбатида бу исён Тан империясини ҳам ташвишга солган. Киданларда шу вақтдан бошлаб хитойпарастлар ва мустақиллик тарафдорлари ўртасида ички низо ва курашлар кучайган. Бир қанча киданлар етакчилари тўнтаришлар натижасида қатл этилган. Бу ҳол 734 – йили Кэтуой ҳамда у тайинлаган киданлар етакчиси Цулиэ ўзининг яқин саркардаси Ли Гуочже томонидан хиёнаткорона ўлдирилгач, тартибсизликлар қисқа муддатга тўхтади²⁹.

13) Чжан Шоу – гуй 737 – йил киданларни мағлуб этгач, империяга бўйсунмаган Си қабилалари исёнини бостириш учун 738 – йили кузида ҳозирги Мўғилистон ҳудудидаги Шара – Мурен (мўғулчадан таржимада “сарик дарё” демакдир) дарёси бўйидаги жангда мағлуб бўлади. Саройга эса ушбу мағлубият ғалаба сифатида етказилган. Аммо, сир ошкор бўлгач, Чжан Шоу – гуй вазифасидан озод қилинади ва пойтахтга чақириб олинган³⁰.

14) Сюань – цзун (685 – 761 йй) – 712 – 756 йилларда Тан империяси ҳукмдори. Асл исми – Ли Лун – цзи. Унинг ҳукмронлиги даври охирида ички ва ташқи сиёсатда бир қатор муваффақиятсизликлар, Ань Лу – шань кўзғолони содир бўлади. Сюань – цзун 756 – йилда ўз ўғли фойдасига тахтдан воз кечади³¹.

15) Пинлу – Маркази Инчжоу шаҳри бўлган ушбу ҳарбий ноиблик ҳудудида 37500 кишидан иборат жанговор кўшин сақлаб турилган. Бу кўшиннинг асосий вазифаси Мохэ (Мукри) ва Шивей (кейинчалик татарлар

²⁹ Қаранг: Xu Elina-Qian. Historical development of the pre-dynastic Khitan. Helsinki: Multiprint Oy, 2005. – p. 59 – 64.

³⁰ Қаранг: Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 3, Sui and T'ang China, 589 – 906, Part I. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – p. 439.

³¹ Тўлиқроқ қаранг: Советская историческая энциклопедия. Том 8. Гл. ред. Е. М. Жуков. – М.: “Сов. Энциклопедия”. 1965. – С. 684.

деб номланган) қабилаларига қарши шимоли – шарқий чегарани ҳимоялаш эди³².

16) Кидан ва Си – қадимда ва илк ўрта асрларда Хитойнинг шимоли – шарқий қисмида, ҳозирги Манжурия ҳудудларида яшаган қабилалар. Улар дастлаб Сяньби қабила иттифоқига кирган. Кейинчалик, X асрга қадар турли империя ва давлатлар таркибида бўлган. X аср бошларида киданлар Ляо давлатига асос солиш жараёнида Си халқи ҳам киданлар таркибига сингиб кетади³³.

17) Фаньян – илк ўрта асрларда Пекин ва унинг атрофларини ўз ичига олган маъмурий бирлик. Дастлаб Вей подшолиги (220 – 265 йй) даврида шаклланган бўлиб, Суй империяси (581 – 618 йй) даврида Ючжоу ўлкаси деб номланган. Тяньбао эраси (742 – 756 йй) даврида бу ҳудуд қайта Фаньян номини олиб, бу ерда чегара ноиблиги таъсис этилган. Маркази Ючжоу шаҳри бўлган бу ноибликда 91400 кишилик қўшин сақланиб, бу қўшин империя шимолидаги киданлар ва силарни назорат қилар эди³⁴.

II. ИТОАТЛИ НОИБДАН АШАДДИЙ РАҚИБГАЧА

VIII аср ўрталарида Тан империясининг ташқи сиёсатида бир қатор муваффақиятсизликлар содир бўлди. Энг аввало, империя шимолида Си ва Кидан қабилалари муаммоси ҳали тўла ечилмаган бўлиб, шимоли – ғарбда Тибет таҳдиди ҳам бартараф этилмаган, шунингдек, бир вақтлар Тан империяси билан иттифокда бўлган туркашларнинг эндиликда араблар билан иттифокда бўлиши ва 751 – йили Талос водийсида Гао Сяньчжи(1) бошчилигидаги қўшинларнинг ушбу иттифокдан мағлубиятга учраши империянинг дашт минтақасидаги шухратига путур етказди. Натижада ташқи

³² Е Лун – ли. Цидань го чжи. История государство киданей (Перевод с китайского, введение, комментарии и приложения В. С. Таскина). – М.: Наука, 1979. – С. 354.

³³ Тўлиқроқ қаранг: Xu Elina-Qian. Historical development of the pre-dynastic Khitan. Helsinki: Multiprint Oy, 2005. – p. 73.

³⁴ Малявкин А. Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии: Тексты и исследования. – Новосибирск: Наука, 1989. – С. 160. комм. 223., Е Лун – ли. Цидань го чжи. История государство киданей (Перевод с китайского, введение, комментарии и приложения В. С. Таскина). – М.: Наука, 1979. – С. 354.

душманларнинг чегара атрофида фаоллашуви юз бериб, чегараларда хизмат қилувчи ҳарбий лашкарбошиларнинг мавқеи ўсиб борди.

Шимолий ва шимоли – шарқий чегарада киданлар билан қисқа муддатли тинчлик муносабатлари анча мўрт бўлиб, ташқи сиёсий – ҳарбий муваффақиятсизликларнинг ортиб бориши тибетликлар, туркашлар, уйғурлар қаторида киданларнинг ҳам империя зулмига қарши курашга отланишининг қулай фурсати етганлигини англатар эди. Си ва Кидан қабилаларини имкон қадар империяга тобе сақлаш мақсадида Тан империяси императори Сюань – цзун Тан маликаси ҳисобланган қизи томонидан невараси бўлган Цзин Лэни киданлар ҳукмдорига, яна бир малика, жияни И Фанни Си қабиласи ҳукмдорига турмушга беради. Аслини олганда бу ниқобланган пора бўлиб, ушбу қабилаларни империя асоратига солишга уринишнинг бир кўриниши эди. Аммо, бу қабилалар орасида мустақилликка интилиш кучайиб бориб, тўй тантаналари бўлган 745 – йилнинг ўзида Си ва киданлар Тан маликаларини қатл этиб, империяга қарши исён кўтардилар. Ань Лу – шань бу кўзғолонни тезлик билан кам талафот эвазига бостириб, империяга мойил кишилардан янги сардорлар тайинлайди³⁵. Шу билан унинг ўз даврида буюк саркардалардан бирига айланиш жараёни ниҳоясига етади. Эндиликда Ань Лу – шань билан нафақат ҳарбий саркардалар, балки, саройдаги юқори даражали амалдорлар ҳам ҳисоблашишга мажбур бўлган. Иккинчи бир томондан, унга империя халоскори сифатида қарашлар ҳам мавжуд бўлган, деб айтишга асослар етарли.

Ань Лу – шаннинг империя армияси ва сарой амалдорлари ўртасидаги обрў – эътиборининг ортиши унинг фақатгина моҳир лашкарбоши эканлиги билан боғлиқ эмас, деб ҳисоблаймиз. Империя амалдорларининг турли гуруҳларга бўлиниб, сиёсий курашлар олиб бориши, бу курашларда тухмат, пора бериш ва сохта хушомадлар қилиш натижасида катта имкониятларга эга бўлиши мумкинлигини англаган Ань Лу – шань 747 – йили император саройига ташриф буюрганда бош вазир Ли Линьфу(2) етакчилик қилаётган

³⁵ Xu Elina-Qian. Historical development of the pre-dynastic Khitan. Helsinki: Multiprint Oy, 2005. – p. 67.

гурухга ўз садоқатини изҳор қилиб, уларга пора улашади³⁶. Ўз навбатида вазир ҳам Ань Лу – шанга ўз ҳомийлигини дариғ тутмади. Бу икки томон учун сиёсий курашларда манфаатли эди. Аммо, бу иттифокдан Ань Лу – шань кўпроқ манфаат кўрган. Чунки, армияда ва сарой амалдорлари орасидаги катта обрў – эътибори уни ярим мустақил ҳукмдор даражасига кўтарилишга туртки бўлди. Ли Линьфу ва бошқа катта сиёсий таъсирга эга бўлган амалдорларнинг қўллаб – қувватлаши натижасида 750 – йили Ань Лу – шаннинг ўзи бошқараётган ҳудудларда империя пулини зарб қилиш ҳуқуқини қўлга киритишга эришиши бунга яққол мисол бўла олади³⁷.

VIII асрнинг ўрталарида Тан империяси ўз чегараларини ҳимоя қилишда қийнала бошлайди. Чегара атрофидаги қабилалар ва халқларни итоатда тутиб туриш мақсадида 742 – йили ҳарбий ислоҳот ўтказилиб, хитой тилида “цзеду” (ҳарбий чегара ноиблик) лар ташкил этила бошлаган эди. Ўша вақтда империяда уларнинг сони 10 та бўлиб, 748 – 750 йиллар давомида уларнинг бештасига раҳбарлик Ань Лу – шань ва унинг қариндоши (жияни) Ань Сы – шунь қўлига ўтган эди. Цзедуларда империя армиясининг энг зарбдор ва жанговар қўшинлари тўпланган бўлиб, уларда умумий қўшиннинг 85 фоизи жойлаштирилган эди³⁸. Тарихий адабиётларда цзеду ҳокими бўлган генерал – губернаторлар (цзедуши) ярим мустақил фаолият олиб борганлиги, бунинг устига ушбу ҳудудларда ўзга халқлардан (асосан, турклар) ёлланган аскарлар ҳарбий ҳаракатларга доимий тайёр турганлиги келтириб ўтилади. Ань Лу – шань эса бир вақтнинг ўзида ҳарбий ўлкаларнинг камида бештасида ўз таъсири ўтказа олган. Чегара зобит ва амалдорлари империянинг бошқа халқлар билан доимий уруш ҳолатида бўлиши, уларнинг мавқеи ва бойлигининг ошишига хизмат қилишини яхши

³⁶ Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3 – Томах. Том – 1. М – Л.: Наука, 1950. – С. 373., Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 3, Sui and T'ang China, 589 – 906, Part I. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – p. 427.

³⁷ Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 3, Sui and T'ang China, 589 – 906, Part I. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – p. 444.

³⁸ Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3 – Томах. Том – 1. М – Л.: Наука, 1950. – С. 309., Малявкин А. Г. Историческая география Центральной Азии (материалы и исследования). – Новосибирск: Наука, 1981. – С. 368.

англар эдилар. Шунинг учун Тан империяси чегараларида доимий уруш ҳолати мавжудлигини кўришимиз мумкин. Ань Лу – шань ҳам шундай саркардалардан бири бўлиб, империя саройи билан тинчлик ўрнатишга уринган Си ва Кидан қабила оқсоқолларини бир неча марта хиёнаткорона қатл этганлиги ҳам адабиётларда ўз аксини топган. Жумладан, 749 – йили Си қабиласидан, 750 – йили Кидан қабиласидан Тан империяси саройига элчилар келиб ўзаро тинчлик сулҳи тузилиб, улар империяга ўз садоқатларини билдирган эдилар. Аммо, Ань Лу – шань 750 – йилда бир неча марта си ва киданлар қабила оқсоқоллари шарафига зиёфатлар уюштириб, уларнинг ичимлигига лангданг ўсимлигидан тайёрланган ва беҳуш қилувчи гиёҳванд модда кўшиб, уларни қўлга олади. Оқсоқолларни кузатиб келган бир неча минг аскарлар қатл этилиб, сардорларининг бошлари ғалаба белгиси сифатида Тан саройига юборилган³⁹. Ушбу воқеа киданлар ва силар учун катта талафот бўлса, империя саройи учун кўчманчи қабилаларга нисбатан уларнинг кучини заифлаштириш чораси, деб баҳоланарди. Эҳтимол, Ань Лу – шаннинг бу хизматлари саройда юқори баҳоланган бўлса керак. Чунки, айнан 750 – йилнинг 10 – ойида уюштирилган хунрезликлардан кўп ўтмай, яъни, 751 – йилда Ань Лу – шанга Хэдун(3) вилояти ноиблиги ҳам берилади. Бу унга бошқариш учун берилган ва ҳарбий – стратегик аҳамиятга эга бўлган вилоятларнинг учинчиси эди⁴⁰.

Қабила оқсоқолларининг қатл этилиши икки ўртада уруш бошланишини англатар эди. Ань Лу – шань империя саройини киданлар билан уруш бошлаш зарурлигига ишонтиради. Осон ғалаба қозонишга ишонган Тан саройи унинг бу таклифини қабул қилади. 751 – йили Пинлу, Ючжоу (Фаньян) ва Хэдун ўлкаларидан жамланган империянинг зарбдор қуроли кучлари ёлғондан Тан империясига итоат этган 2000 кишилиқ Си қабиласи жангчилари йўлбошчилигида киданлар устига юриш қилади. Жанг 751 – йили ҳозирги Мўғулистоннинг шимолида жойлашган Шара – Мурен

³⁹ Xu Elina-Qian. Historical development of the pre-dynastic Khitan. Helsinki: Multiprint Oy, 2005. – p. 67.

⁴⁰ Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3 – Томах. Том – 1. М – Л.: Наука, 1950. – С. 310.

дарёси бўйида бўлган ва Си қабиласи жангчиларининг Ань Лу – шанга хиёнати эвазига империя армиясининг улкан мағлубияти билан тугайди. Мағлубиятга учраган империя армияси сони “Ляо ши”(4) да 100 000 киши деб келтирилган бўлса, Н. Я. Бичурин 60 000 киши деган маълумотларни ёзиб қолдирган. Ань Лу – шаннинг ўзи эса 12 та отлик аскар билан тунда қочиб қолишга муваффақ бўлади⁴¹. Империя армиясининг мағлубияти Ань Лу – шаннинг обрў – эътиборига жиддий зарба беради. Аммо, тарихий адабиётларда унинг бу мағлубиятига Тан империя саройи қандай чора кўргани хусусидаги маълумотларни учратмадик. Бизнингча, Ань Лу – шаннинг сарой аъёнлари ва амалдорларини пора эвазига сотиб олиши, бош вазирнинг яқин кишиси бўлиши, бундан ташқари, император Сюань – цзуннинг суюкли канизаги бўлмиш Ян Гуй – фэй(5) нинг ҳам Ань Лу – шанга хайрихоҳлиги бунга сабаб бўлгани эҳтимолдан йироқ эмас. Ҳатто, айрим манбаларда Сюань – цзуннинг севимли канизаги Ян Гуй – фэй Ань Лу – шанни ўғил қилиб олганлиги билан боғлиқ маълумотлар учрайди⁴². Бу эса сарой аҳлининг унинг гуноҳидан ўтишини таъминлаган деган фикрлар тарихий адабиётларда тилга олинади.

Империя саройида шармандали мағлубиятнинг жазосиз қолдириши Марказий Осиё минтақасидаги бошқа халқларнинг Хитойга қарши бош кўтаришига сабаб бўлишини барча аъёнлар бирдек яхши англаб эдилар. Шунинг учун киданлар ва силарга қарши 752 – йилда навбатдаги жазо юриши амалга оширилади. Бу сафар Ань Лу – шань 200 минг кишилик отлик аскарлар билан исёнчилар устига юриш қилган. Тарихий адабиётларда ёзилишича, бу юришга Шофан(6) да турган аскарларнинг етакчиси, келиб чиқиши туркийлардан бўлган Ли Сянь Чжун (Абусы)(7) келиб қўшилиши керак эди. Аммо, бир томондан Тан империяси томонидан ҳар йили

⁴¹ История Железной империи/Пер. и коммент. Л. В. Тюрюминой. – Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии СО РАН, 2007. – С. 204., Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3 – Томах. Том – 1. М – Л.: Наука, 1950. – С. 309., Малявкин А. Г. Историческая география Центральной Азии (материалы и исследования). – Новосибирск: Наука, 1981. – С. 68 – 69., Xu Elina-Qian. Historical development of the pre-dynastic Khitan. Helsinki: Multiprint Oy, 2005. – p. 68.

⁴² http://en.wikipedia.org/wiki/An_Lushan

империяга хизмат қилиш учун берилиши лозим бўлган бир неча ўн минг ўрам ипак матонинг берилмай қўйилганлигидан норози бўлган, шунингдек, Ань Лу – шань билан шахсий адовати борлиги ва ўзининг, эҳтимолки, ўлдирилишидан хавфсираган Абусы белгиланган жойда Ань Лу – шань қўшинига келиб қўшилмайди⁴³.

Ўз навбатида бу исён саналиб, саройда ўзга миллат вакилларининг юқори давлат лавозимларига тайинланишига қарши бўлган хитойлик молия вазири Ян Го чжун, Ли Линьфу билан шахсий адоватга эга бўлган келиб чиқиши туркийлардан бўлган шимоли – ғарбий ўлка ноиб Гэшу Хань(8) лар бу исённинг сабабчиси сифатида бир пайтлар Шофан ҳудудига Абусунинг ноиб этиб тайинланишига эришган ва унга ҳомийлик қилган бош вазир Ли Линьфунини айблайдилар. Аммо, бош вазир бу мураккаб вазиятдан нафақат чиқиб кета олди, балки, 747 – йилдан Хэси ўлкасининг ноиб бўлган ва Ань Лу – шаннинг жияни бўлган Ань Сы – шунга Шофан ўлкаси бошқарувини ҳам қўшиб беришга эришади. Шу вақтдан эътиборан Ордос(9) дан Манжуриягача бўлган Тан империясининг шимолий ҳудудлари Ань хонадони вакиллари томонидан бошқариладиган бўлади⁴⁴. Эҳтимол, курашувчи сиёсий гуруҳлар келишув йўлини ҳам танлаган бўлишлари мумкин. Иккинчи томондан эса, бу ҳокимиятни сақлаб қолиш илинжида рақибларга ён босиш ҳам бўлиши мумкин. Бундан биров вақт илгарироқ, 747 – йилда Ань Лу – шаннинг рақиб Гэшу Хань Лунъю(10) ўлкаси ноиб этиб тайинланиб, Ғарбга юборилган ва у Тибетга қарши давом этаётган урушда 60 минг қўшин билан муваффақиятли иштирок этиб, 749 – йилда тибетликларнинг тоғдаги мустаҳкам таянч пунктларидан бўлган Ши – пху – чен қалъасини эгаллаган эди⁴⁵. Биз кўриб чиққан тарихий адабиётларда Ань Лу – шаннинг Кидан ва силар устига қилган бу юриши ва унинг

⁴³ Кюннер Н. В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – М.: Издательство Восточной Литературы, 1961. – С. 41.

⁴⁴ Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 3, Sui and T'ang China, 589 – 906, Part I. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – p. 445.

⁴⁵ Бичурин Н. Я. История Тибета и Хухунора с 2282 года до Р. Х. до 1277 года по Р. Х. – СПб, 1833. – Т. 1. – С. 174.

тафсилотлари, натижалари хусусидаги маълумотларни учратмадик. Эҳтимол, бу ҳарбий юриш ҳам натижасиз тугаган бўлиши мумкин.

752 – йилда Ань Лу – шаннинг ҳомийси, вош вазир Ли Линьфу вафот этади. Бу империя саройида ўзга миллат вакилларига қарши бўлган гуруҳ ва унинг етакчиси Ян Го чжунга қўл келиб, унинг иғво ва тухматлари билан ҳали дафн этилмаган Ли Линьфу барча унвон ва лавозимлардан озод қилиниб, унинг оила аъзолари сазойи этилади. Таниқли олим Э. Шефернинг ёзишича, Ли Линьфунинг вафотидан кейин Тан империясида Ань Лу – шань сингари ўзга миллат вакилларининг хитойликлар билан муносабатлари кескинлашади⁴⁶. Бу Ян Го чжун ва у етакчилик қилаётган гуруҳнинг саройида етакчи мавқега кўтарилганлигини англатар эди. Шундай бўлса-да унинг саройида зарур вақтда қўллаб – қувватлайдиган ҳарбий саркардалари мавжуд эмас, шунингдек, ўша вақтларда Хитойнинг деярли барча чегара ноибликлари ва армиянинг катта қисми ўзга миллат вакиллари қўл остида эди. Империянинг икки бора 751 ва 754 – йилларда Хитойнинг жанубида вужудга келган Нанчжао(11) давлатига қилган ҳарбий юриши муваффақиятсиз юкунланди. Бу Ян Го чжуннинг ташқи сиёсий фаолиятидаги улкан мағлубияти эди⁴⁷.

Ян Го чжуннинг ҳарбий таянчи йўқлиги уни Ань Сы – шунь билан доимий рақобат қилиб келаётган ва ўз навбатида Ань Лу – шаннинг ҳам ашаддий рақиби бўлган яна бир туркий саркарда – Гэшу Хань билан яқинлашишга ундар эди. Гэшу Хань Лунъю ўлкасида 143 минг кишилик ҳарбий қўшин етакчиси бўлиб, 754 – йилда Лунъю ўлкасида яна саккизта қўшин бирлашмаларининг ташкил этилиши унинг ҳарбий қудратини янада оширади. Бу унинг рақиблари саналган Ань хонадони вакиллари учун анча катта зарба эди⁴⁸.

⁴⁶ Шефер Э. Золотые персики Самарканда. Книга о чужеземных диковинах в империи Тан. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства “Наука”, 1981. – С. 22.

⁴⁷ Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 3, Sui and T’ang China, 589 – 906, Part I. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – p. 448.

⁴⁸ http://en.wikipedia.org/wiki/Geshu_Han

Ань Лу – шань рақиблари саройда кўпайиб бориб, унинг император билан муносабатлари ҳам кескинлашиб бориши эҳтимоли ҳам вужудга кела бошлаган эди. Шунинг учун 753 – 754 йилнинг қишида у саройда ўз тарафдорларини ошириш, мавқеини мустаҳкамлаш, бошланган иғволарни тинчитиш, янги бош вазир Ян Го чжун унга нисбатан бошлаган судда ўзини оқлаш мақсадида империя саройига келади. Моҳир дипломат ва айёр сиёсатчи бўлганлиги боис у судда императорга ўзининг мангу садоқатли эканлигини исботлай олди. Император унинг садоқатига тўлиқ ишониб, Ань Лу – шанга давлатга қарашли бўлган ва армия учун жанговар отлар етиштириладиган яйловларни ҳамда от уюрларини бошқариш ҳуқуқини беради. Бу билан Ань Лу – шань ўз рақиб Гэшу Ханга зарба берган эди. Бундан ташқари, у ўзига садоқатли бўлган 2500 зобитга мукофотлар ундиради. Ань Лу – шань кўл остидаги қўшинлар янги кийим – кечаклар ва жанговар отлар билан таъминланади⁴⁹. Эҳтимол, Ань Лу – шань саройда ўзини оқлаши учун ва императорга ўзининг садоқатли эканлиги, империя учун жонкуяр саркарда эканлигини англатиш, шунингдек, бир йўла рақибларининг даъволарига қарши ўзининг содиқлиги исботи учун 754 – йилда империя билан рақобатлашиб юрган Си қабилаларига ҳужум қилиб, уларни мағлуб этган⁵⁰. Бизнинг фикримизча, ушбу ғалаба унга нисбатан вазир Ян Го чжуннинг уюштирган суд ва иғволаридан оқланиб чиқишга имкон бергангина эмас, юқорида келтириб ўтилган давлатнинг яна муҳим лавозимларини қўлга киритишига асос бўлган.

Империя саройида бўлган Ань Лу – шань рақиблари ҳам қараб турмадилар. Улар Ань Лу – шаннинг яқин ҳамфикрлари ва иттифоқчиларини турли иғволар билан айблаб, саройдан четлатиш ёки уларни жисмонан маҳв этиш йўлини тутдилар. Ань Лу – шань пойтахтдан жўнаб кетиши билан 754 – йили саройда катта мавқега эга бўлган ва Тан империясига императрица У Цзетянь(12) давридан бошлаб хизмат қилиб келаётган, катта обрў – этибор ва

⁴⁹ Грумм – Гржимайло Г. Е. Западная Монголия и Урянхайский край. В 3 – Томах. Том – 2. Ленинград, 1926. – С. 336., Гумилёв Л. Н. Қадимги турклар. – Т.: Фан. 2007. – Б. 418 – 419.

⁵⁰ http://en.wikipedia.org/wiki/An_Lushan.

таъсирга эга бўлган амалдор Чжан Юэнинг ўғиллари, ака – ука Чжан Цзюнь, Чжан Цзи, Чжан Шу(13) лар турли ифволар билан эгаллаб турган лавозимларидан туширилиб, уларнинг мавқеи пасайтирилган ва қуйи мансабларга тайинланганлар. Бу билан чекланмаган бош вазир ва ўзга миллат вакилларининг таъсирини камайтиришга уринаётган сиёсий гуруҳ етакчилари 754 – йили ўзларининг яна бир рақиблари – Цзи Вень(14) ни пора олганликда айблаб, жанубга сургун қилинишига эришадилар. Ань Лу – шаннинг императорга Цзи Венни авф этиш борасида жўнатган илтимосномаси инобатга олинмайди. Бундан ташқари, Ань Лу – шаннинг империя саройидаги мавқеини янада пасайтириш учун Ян Го чжун ўзининг яна бир рақиб ва айни пайтда Ань Лу – шаннинг ҳам рақиб бўлган Ли Сянь(15) қўли билан Ань Лу – шаннинг пойтахтдаги уйида тинтув ўтказилишига, шунингдек, Ань Лу – шань яқинлариларидан бўлган Ань Дай ва Ли Фанлай исмли шахсларнинг қатл этилишига муваффақ бўлади. Ань Лу – шаннинг императорга норозилик билдиришига жавобан пойтахт ва унинг атрофлари ҳокими бўлган Ли Сянь ўз лавозимидан четлаштирилади⁵¹. Бу Ян Го чжуннинг улкан ғалабаси эди. Шу вақтдан бошлаб Ань Лу – шанни саройда жиддий қўллаб – қувватлайдиган сиёсий амалдорлар қолмаган ёки бош вазир Ян Го чжуннинг таъкибидан кўрқиб бирор амалдор унга нисбатан илиқ муносабатда бўлмаган. Бу ўзга миллат вакилларининг таъсирига катта зарба бўлиб, Ань Лу – шаннинг Тан империяси саройига бўлган нафрати кучайиб бориши ва яширин равишда кўзғолонга тайёргарлик кўришни бошлаб юборишига сабаб бўлади.

Қўғолон бошладан олдин Ань Лу – шань ўз аскарлари орасида хитойлик зобитлар таъсирини пасайтириш ва ўзга миллат вакилларининг зобитлик даражасини кўтариш мақсадида 755 – йили саройга ўз вакилини юбориб, хитойлик зобитларни алмаштиришни сўраган. Ян Го чжун ва унинг тарафдорлари бу илтимосни рад этишни сўраган бўлсалар-да, император Ань

⁵¹ Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 3, Sui and T'ang China, 589 – 906, Part I. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – p. 451.

Лу – шанга ишонч билдириб, унинг қўл остидаги қўшинлардаги 32 та олий ҳарбий лавозимли хитойликларни Ань Лу – шань таклиф этган саркардалар билан алмаштиришга рухсат беради⁵². Бу қўзғолонга тайёргарликнинг сўнгги босқичи эди, десак муболаға бўлмайди.

Ань Лу – шань ва унга ўхшаш ўзга миллат вакилларининг Тан империясида қудратли кучга айланишига қарши бўлган Ян Го чжун ва унинг гумашталари 755 – йили Ань Лу – шань қўзғолон қилишидан хавфсираб, унинг фаолиятини тафтиш қилиш учун вакиллар юборишга қарор қиладилар. Аммо, Ань Лу – шаннинг бирор рақиби унинг қўл остида бўлган ҳудудларда фаолият юритишга юраклари дов бермаган шекилли, улар тафтиш учун буддавий роҳибларни юборадилар. Уддабурон, узоқни кўра оладиган Ань Лу – шань ҳали қўзғолон кўтариш эрта деган хулосада роҳибларга пора бериб, уларни сотиб олади. Бунинг устига 755 – йили апрель ойида у ўз қўшинини Кидан ва Си қабилалари устига қилинган ҳарбий юриш ва ғалаба билан синовдан ўтказиб, бирварақайига императорнинг ўзига бўлган ишончини янада мустаҳкамланишига эришади. Аммо, унинг асосий рақиби Ян Го чжун пойтахтда Ань Лу – шанга қарши далиллар топиш билан тинимсиз шуғулланаверади. Пойтахтдаги Ань Лу – шаннинг уйи яна бир бора яширин суратда тинтилиб, унинг яқин кишилари, жумладан, дўсти ва ҳаммаслаги Ли Чао асоссиз қамоққа олинади ва яширин тарзда сўроқ қилиниб, қийноқларга дучор қилинади. Натижада Ли Чао қийноқлар остида вафот этган. Бу пайтда Ань Лу – шаннинг пойтахтда бўлган ўғли Ань Цин – цзун(16) воқеалардан хабар топиб, яширин тарзда отасига маълумот етказган. Империя саройида сиёсий иттифоқчилардан маҳрум бўлган Ань Лу – шань бир неча бора саройга чақирилса-да, ўзининг бетоблигини баҳона қилиб, саройга келишдан

⁵² Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3 – Томах. Том – 1. М – Л.: Наука, 1950. – С. 310., Грумм – Гржимайло Г. Е. Западная Монголия и Урянхайский край. В 3 – Томах. Том – 2. Ленинград, 1926. – С. 336., Гумилёв Л. Н. Қадимги турклар. – Т.: Фан. 2007. – Б. 419.

бош тортади. Ҳатто, унинг олдига келган император вакиллари олдида ҳам кўриниш бермайди⁵³.

Сиёсий рақибларидан ҳимояланиш ва зарур бўлганда пойтахтда қуролли кучларнинг қўллаб – қувватлашига эришиш мақсадида Ань Лу – шань империя саройи муҳофазаси учун 22 ажнабий зобит бошчилигида 6 минг аскар ва 3 минг жанговар от юборишни таклиф қилади. Улар ўз навбатида Ань Лу – шань буйруғига итоат этувчи яхши таълим кўрган ҳарбийлар эди. Бунинг оқибатини яхши англаган рақиб гуруҳи буни императорга исён даражасида кўрсата олади. Натижада бу қўшинни пойтахтга киритмаслик, ортга қайтариш хусусидаги буйруқ Ань Лу – шанга юборилади⁵⁴. Император биринчи бора Ань Лу – шаннинг нечоғли хавфли рақиб эканлигини ҳис этади.

Шу билан бир вақтда империя саройида Ань Лу – шандан пора олган роҳиблар ҳам фош этилиб, қатл этилади⁵⁵. Бу Ань Лу – шань ва Тан империяси саройи ўртасидаги муносабатларнинг тўлиқ узилишини англатар эди. Эндиликда Ань Лу – шань империянинг хавфли рақиб бўлиб ҳисобланар эди. Аммо, унга қарши уруш бошлашга империянинг ҳарбий қудрати етмасди. Муносабатларнинг бу қадар жиддий ва хавфли тус олишига, бизнинг фикримизча, Ян Го чжун ва унинг етакчилигидаги гуруҳнинг ўзга миллат вакилларига бўлган нафрати ҳамда ўзга миллат вакилларининг сиёсий ва ҳарбий соҳаларда империянинг юқори лавозимларига кўтарилиши натижасида келиб чиққан қарама – қаршилиқлар бўлиб ҳисобланади.

Изоҳлар

1) Гао Сяньчжи – корейс миллати вакили бўлган Тан империяси саркардаси. У Тибет урушлари қаҳрамони, шунингдек, Марказий Осиёдаги

⁵³ Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 3, Sui and T'ang China, 589 – 906, Part I. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – p. 452.

⁵⁴ Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3 – Томах. Том – 1. М – Л.: Наука, 1950. – С. 310.

⁵⁵ Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 3, Sui and T'ang China, 589 – 906, Part I. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – p. 453.

Тан империясининг бир қанча зафарли юришлари раҳбари бўлган. 741 – йили Аньси қалъаси қўмондони ёрдамчиси этиб тайинланган. Тибетликларга қарши кичик Болорга қилган муваффақиятли юришидан сўнг гарнизон бошлиғи этиб тайинланган. Империянинг қурама армияси билан Суёб ҳудудида арабларга қарши курашади. Аммо, мағлубиятга учрайди. Руҳоний Бянь Линчэннинг сохта чақуви натижасида 756 – йили қатл қилинган. Айрим тарихий адабиётларда Тун – гуань довоида Ань Лу – шань армиясига қарши курашган ва мағлуб бўлган деган маълумотлар келтирилади⁵⁶.

2) Ли Линьфу – 734 – 752 йилларда Тан империяси бош вазири. Унинг даври саройда турли фитна ва сохта айбловлар кучайиб кетганлиги, у юритган сиёсат натижасида империя саройида хитойлик бўлмаган миллатлар вакиллари таъсири ошганлиги ва бунга қарши кучли зиддиятлар келиб чиққанлиги билан характерланади. Ли Линьфу вафотидан уч йил ўтиб, Ань Лу – шань қўзғолони бошланади. Натижада рақиблари томонидан Ли Линьфу қўзғолонга замин ҳозирлаганликда айбланади⁵⁷.

3) Хэдун – Тан сулоласи даврида империя чегараларини ҳимоялаш мақсадида тузилган ўнта ҳарбий ноиблик (цзеду) лардан бири. У ҳозирги Шаньси ўлкаси ва Ички Мўғулистон мухтор ўлкасининг жанубий қисмларини ўз ичига олган. Хэдун ҳарбий ноиблиги Хитой шимолини турклар ҳужумидан ҳимоя қилиш мақсадида тузилган бўлиб, бу ҳудудда 55 минглик қўшин сақланган. Ноибликнинг марказий шаҳри Тайюань қалъаси эди⁵⁸.

4) Ляо ши (Ляо сулоласи йилномаси) – Хитойда ҳукм сурган Юань сулоласи (1279 – 1368 йй) даврида 1343 – йилга қадар тўпланиб, тўлиқ ҳолга келтирилган. Ушбу йилномани тўплаш, ягона китоб ҳолига келтиришда Елюй Янь, Чэнь Дарен, Токто каби ўз даврининг иқтидорли кишилари

⁵⁶ Малявкин А. Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии: Тексты и исследования. – Новосибирск: Наука, 1989. – С. 288; 759 ва 770 – изоҳлар., Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 3, Sui and T'ang China, 589 – 906, Part I. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – p. 457.

⁵⁷ http://en.wikipedia.org/wiki/Li_Linfu

⁵⁸ Е Лун – ли. Цидань го чжи. История государство киданей (Перевод с китайского, введение, комментарии и приложения В. С. Таскина). – М.: Наука, 1979. – С. 354.

иштирок этган. Цин империяси (1644 – 1912 йй) даврида манжур тилига ўгирилган. 2007 – йилда рус тилида чоп этилган⁵⁹.

5) Ян Гуй – фэй (719 – 756 йй) – император Сюань – цзун қариллик чоғида севиб қолган канизакларидан бири. Императорга катта таъсир ўтказган бу канизак саройда ўзининг қариндошлари ва суюклиларини қўллаб – қувватлаб, сарой фитналари ва сиёсий курашларда фаол қатнашади. 752 – йилда бош вазир этиб тайинланган Ян Го чжун унинг яқин қариндошларидан бири эди. Ань Лу – шань қўзғолони бошлангандан сўнг император Чанъандан Чэндуга қочиб кетаётган вақтда Ян Гуй – фэйни ёмон кўрган рақиблари уни осиб ўлдирилишига эришадилар⁶⁰.

6) Шофан – Тан империясининг шимоли – ғарбий ҳудудларида туркийларга ва Тибетга қарши кураш учун ташкил этилган ҳарбий ноиблик. Маркази Линчжоу (Линьў) қалъаси бўлиб, ушбу ўлкада 64700 кишилик қўшин сақланган⁶¹.

7) Ли Сянь Чжун (Абусы) – “Цзю Тан шу” (Эски Тан тарихи) манбасида бу туркий саркарда иккинчи Турк ҳоқонлиги ҳукмдори Қопоғон ҳоқоннинг набираси деб келтирилади. Бир қатор Хитой тарихий адабиётларини таҳлил этган Н. В. Кюннер фикрича эса, Абусы туркийларнинг Тунло қабиласи етакчиси бўлган ва Хитой йил ҳисоби бўйича Тяньбао (742 – 756 йилларни ўз ичига олади) эрасининг дастлабки йилларида у ўзига итоат этган 10 минг ўтов (хонадон маъносида) билан Тан империяси хизматида ўтган. Улар Шофан ҳудудига жойлаштирилган. Бу ҳудуд Тибетга қарши юришлар ташкил этиладиган асосий ҳарбий баъзалардан бири бўлиб, Абусы 749 – йили Тибетга қарши ташкил этилган ҳарбий ҳаракатларда ўз қабиласи билан фаол иштирок этган. Киданлар ва силар устига Ань Лу – шаннинг ҳарбий юриши вақтида унга бориб қўшилиши зарур бўлганига қарамай, Абусы ва Ань Лу – шань ўртасидаги адоват тунло қабиласининг 752 – йили

⁵⁹ История Железной империи/Пер. и коммент. Л. В. Тюрюминой. – Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии СО РАН, 2007. – 356 с+ 16 с. (вкл.).

⁶⁰ Гумилев Л. Н. Қадимги турклар. – Т.: Фан. 2007. – Б. 420., http://en.wikipedia.org/wiki/Yang_Guifei

⁶¹ Е Лун – ли. Цидань го чжи. История государство киданей (Перевод с китайского, введение, комментарии и приложения В. С. Таскина). – М.: Наука, 1979. – С. 354.

исён кўтариб, шимолга – Гоби сахроси томонга кетишига сабаб бўлади. Улар уйғурлардан мағлубиятга учрагач, Гелолу (қорлуклар) ерига кетадилар ва уларга таслим бўладилар. Абусы 754 – йили асир олиниб, империя пойтахтига юборилади ва қатл этилади. “Синь Тан шу” (Янги Тан тарихи) да эса, Абусыни тўққизўғизлар етакчиси эканлиги ҳақидаги маълумотлар мавжуд⁶².

8) Гэшу Хань – (“Қоғу” – этноним сифатида тарихий адабиётларда тилга олинади) туркийлардан бўлган Тан саркардаси. Тарихий адабиётларда Гэшу Ханнинг отаси ғарбий турклардан, онаси эса сўғдийлардан эканлиги қайд этилган. Унинг 749 – йили тибетликлардан Ши - пху – чен қалъасини тортиб олганлиги амал поғоналаридан юқорилаш имконини берган. Ань Лу – шанга рақиб ҳисобланган бу шахс Тан империясининг шимоли – ғарбий чегаралари ҳисобланган Хэси ва Лунъю ноибиди. Тарихий манбаларда унинг Ань Лу – шанга қарши кураш даврида асирга тушганлиги ва қатл этилганлиги билан боғлиқ фикрлар мавжуд. “Синь Тан шу” да унинг ўғли Гэшу Яо ҳам Гэшу уруғи етакчиси деб тилга олинади⁶³.

9) Ордос – Хитойнинг шимолий қисмида тоғли чўл платоси ландшафтига эга бўлган ҳудуд. Унинг Хуанхэ дарёсининг айланиб оққан қисмида жойлашганлиги серўт яйловларни вужудга келтирган. Майдони – 95 минг км кв. Ордос яйловлари учун қадимги ва ўрта асрлар даврида доимий курашлар авж олган. Чунки, Ордоснинг жануби савдо – иқтисодий муносабатлар нуқтаи – назаридан Хитойга чегарадош бўлганлиги сабабли муҳим территория бўлиб ҳисобланган.

10) Лунъю – Тан империяси томонидан 627 – йилда ташкил этилган ҳарбий ноиблик. Хитойнинг Лунъюшань тоғлари ғарбий ҳудудларини ўз ичига

⁶² Малявкин А. Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии: Тексты и исследования. – Новосибирск: Наука, 1989. – С. 174., Кюнер Н. В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – М.: Издательство Восточной Литературы, 1961. – С. 41.

⁶³ Малявкин А. Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии: Тексты и исследования. – Новосибирск: Наука, 1989. – С. 190 – 191. комм. 288., Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3 – Томах. Том – 1. М – Л.: Наука, 1950. – С. 345. комм. 6., Kamalov A. Turks and Uighurs During the Rebellion of An Lu – shan Shih Ch’ao – yi (755 – 762).//Central Asiatic Journal (International Periodical for the Languages, Literature, History and Archaeology of Central Asia), № 45. 2001. – p. 243 – 253.

олган. Кейинчалик бу ўлкадан Хэси ўлкаси ажратиб олинган. Ушбу ўлка тибетликларга қарши ҳимоя учун тузилган бўлиб, маркази Шаньчжоу қалъаси эди. Лунъю ўлкасида тибетликлардан ҳимояланиш учун 75 минг ҳарбий кўшин сақланган⁶⁴.

11) Нанчжао – Хитойнинг жанубидаги ҳозирги Юннань ўлкаси ва Ҳиндихитойнинг шимолида VIII – X асрларда мавжуд бўлган этник хитойликлар бўлмаган халқлар томонидан ташкил этилган феодал давлатлардан бири.

12) У Цзетянь (624 – 705 йй) – тахтга ўтиргандан кейин У Хоу, Тан империясининг иккинчи ҳукмдори Тай – цзун (626 – 649 йй) нинг канизи ва унинг ўғли император Гао – цзун (649 – 683 йй) нинг севиқли хотини. Айёр, шафқатсиз бўлган бу малика эри, икки ўғли ва набирасини заҳарлаб ўлдиради ва Тан империясининг мутлақ ҳокими бўлиб олади. Хитойда конфуцийлик таълимоти аёл кишининг императорлик тахтига эгалик қилишига қарши таълимот бўлганлиги сабабли у мамлакатда буддавийлик таълимотини давлат дини даражасига кўтарган эди. Шунинг учун будда роҳиблари унга У Хоу номини бериб, бу ном билан тахтга ўтиришини кўллаб – қувватлаганлар. У Цзетянь 690 – 705 йилларда мутлақ ҳукмдор сифатида тахтни бошқарган⁶⁵.

13) Чжан Цзюнь – Тан империяси саройида адлия нозири лавозимида ишлаган. Шунингдек, у ўз даврининг анча таниқли ёзувчи ва ижодкор олими ҳам бўлган. Чжан Цзи императорнинг шахсий котиби, маросимлар вазири ва Ханьлинъ академияси аъзоси бўлиб, айна пайтда, император Сюань – цзуннинг қизи Нин Синнинг эри ҳам эди. Аммо, императорнинг куёви бўлиши уни Ян Го чжуннинг тухматларидан асраб қола олмайди. Чжан Шу эса девонхона бош котиби бўлган. Уларнинг отаси Чжан Юэ (663 – 730 йй) Тан ҳукмдорлари У Хоу (690 – 705 йй), Жуй Цзун (705 – 712 йй) ва Сюань –

⁶⁴ Е Лун – ли. Цидань го чжи. История государство киданей (Перевод с китайского, введение, комментарии и приложения В. С. Таскина). – М.: Наука, 1979. – С. 354., Малявкин А. Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии: Тексты и исследования. – Новосибирск: Наука, 1989. – С. 145. комм. 73.

⁶⁵ Малявкин А. Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии: Тексты и исследования. – Новосибирск: Наука, 1989. – С. 89.

цзун (712 – 756 йй) лар даврида фаолият юритган машхур хитой ёзувчиси ва сарой аёни бўлиб, у мажбурий ҳарбий хизмат ўрнига ёлланма хизматни ташкил этиш ва бош вазирнинг кучли ижро ҳокимиятини шакллантириш тарафдори бўлган эди⁶⁶.

14) Цзи Вень – бош вазир Ли Линьфунинг яқин одами, саройда 746 – 748 йилларда ўтказилган “тозалашлар” вақтида бош вазирнинг ишончли кишиси ва кейинчалик Ань Лу – шаннинг яқин тарафдори бўлиб, айнан у императорга Ань Лу – шанни давлат яйловлари ва жанговар отлар етиштириш назоратчиси этиб тайинлаш таклифини берган эди⁶⁷.

15) Ли Сянь (709 – 766 йй) – Тан саройи амалдори, пойтахт ва унинг атрофлари ҳокими. У бир вақтнинг ўзида Ян Го чжун ва Ань Лу – шанларнинг сиёсий рақиби бўлган. Кейинчалик императорлар Су – цзун (756 – 762 йй) ва Дай – цзун (762 – 779 йй) лар даврида бош вазир лавозимида фаолият юритган⁶⁸.

16) Ань Цин – цзун – Ань Лу – шаннинг катта ўғли. Тан империяси саройида зобит сифатида фаолият юритган. Император хонадонига қариндош бўлган Жун И хонимга уйланган. Отаси империяга қарши исён кўтарган вақтида қатл этилгач, унинг хотини ўша давр сарой анъаналарига мувофиқ, аслзода ва император хонадонига қариндошлиги сабабли қатл этилмай, заҳар ичишга мажбур қилинади. Умуман олганда Ань Лу – шаннинг икки хотинидан жами 11 та ўғил фарзандлари мавжуд бўлганлиги тарихий манбаларда қайд этилади. Уларнинг айримларигина ҳақида маълумотларга эга бўлишимиз мумкин. Жумладан, унинг иккинчи ўғли Ань Цин – сую бўлиб, тарихий адабиётларда “ақли ноқис” деган жумлалар билан унинг характери очиб берилади. Айрим манбаларда, Ань Лу – шань вафот этган катта ўғли ўрнига ўзининг вориси сифатида бир қадар ақлли бўлган тўртинчи ўғлини Ань Цин – хэни тайинламоқчи бўлганда, иккинчи ўғли ворислик учун

⁶⁶ http://en.wikipedia.org/wiki/Zhang_Yue; Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 3, Sui and T'ang China, 589 – 906, Part I. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – p. 449 – 451.

⁶⁷ Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 3, Sui and T'ang China, 589 – 906, Part I. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – p. 451 – 452.

⁶⁸ [http://en.wikipedia.org/wiki/Li_Xian_\(chancellor\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Li_Xian_(chancellor))

фитнада иштирок этиб, отасининг ўлимига сабаб бўлганлиги ҳақидаги фикрлар ҳам учрайди⁶⁹. Ань Лу – шаннинг яна бир ўғли Ань Циньээн бўлиб, фарзандлар орасида бешинчи ўғил ҳисобланади. У кўзғолонда фаол иштирок этган ва 759 – йили Сянчжоу шаҳри империя кўшинлари томонидан қамал қилинган вақтдаги жангда ҳалок бўлади⁷⁰. Ань Лу – шаннинг бошқа ўғиллари ҳақида маълумотларга эга эмасмиз.

III. ҚЎЗҒОЛОН

Тан империяси саройи ва ўзга халқ вакиллари ўртасидаги норозиликларнинг энг юқори поғонаси Ань Лу – шань ва унинг атрофидаги сиёсий курашлар жараёнида кўзга яққол ташланиб қолди. Мамлакатдаги купашаётган сиёсий гуруҳлардан бири империя саройи, амалдорларга таянган хитойликлар бўлса, иккинчиси ҳарбий кучларга таянган ўзга юрт саркардалари эди. Уларнинг ҳар иккиси ҳам янги курашларга тайёргарлик кўра бошлаган эдилар. Ань Лу – шань учун сарой эшиклари ёпилганлиги ва унга итоат этувчиларнинг бош вазир Ян Го чжун томонидан сотиб олиниш ёки ўз томонига оғдириб олиш эҳтимоли мавжудлиги Ань Лу – шанни кўзғолонни кечиктирмаслик ва бу кўзғолонни оқлаш учун император тахтини Ян оиласи (бош вазир ва императорнинг севимли канизи Ян Гуй – фэй) таъсиридан ва зулмидан озод этиш деб баҳолаб, кўзғолон кўтарган аскарларни 755 – йилнинг ноябрида империянинг ички ҳудудлари томон бошлайди⁷¹.

Ань Лу – шаннинг қўли остида бу вақтда 150 минг аскар жамланган бўлиб, унга итоат этувчи кўп сонли аскарларнинг саркардалари ҳам ўзга миллат вакиллари, яъни, Ань Лу – шань тарафдорлари бўлган саркардалар эди. Шунинг учун аскарларга кўзғолоннинг асл мақсади баён қилинмай, аскарлар Ань Лу – шаннинг императордан исёнчи Ян Го чжунни тор – мор

⁶⁹ Гумилев Л. Н. Қадимги турклар. – Т.: Фан. 2007. – Б. 423., http://en.wikipedia.org/wiki/An_Lushan

⁷⁰ http://en.wikipedia.org/wiki/An_Qingxu

⁷¹ Гумилев Л. Н. Қадимги турклар. – Т.: Фан. 2007. – Б. 419.

этиш учун кўрсатма ва буйруқ олганлигига қаттиқ ишонганлар. Ань Лу – шанга итоат этувчи 150 минг аскарлардан ташқари Кидан, Си, Теле(1) қабилаларидан ташкил топган ва яхши таълим кўрган 8 минг кишидан иборат шахсий гвардияси ҳам бўлган. Бу қўшин турини Л. Н. Гумилёв 754 – йили ташкил этилган шахсий соқчилар қўшини деб атаган бўлса, Н. В. Кюнёр Ань Лу – шанга содиқ хизматлар қилган бу аскарларни “илохэ” деб атаган ва бу атаманинг маъносини “ёш жангчилар” деб келтиради. Н. Я. Бичурин эса бу атамани “кўркмас, жасур йигитлар” тарзида таржима қилади. Ғарб олимларидан Х. И. Беквит бу “илохэ” сўзини “кучли жангчилар” деган тарзда таржима қилиб, уларни чокарлар(2) деб атайди⁷².

Қўзғолоннинг бошланиши нафақат Тан империясида, балки, Марказий Осиёдаги кучлар нисбатини бутунлай ўзгартириб юборганини кўришимиз мумкин. Бундай вазиятда кучлар нисбати қайта тақсимланиб, душманлар иттифоқчига ва дўстлар душманларга айланиб бордилар. Энг аввало, 753 – йили қатл этилган тўққизўғиз қабиласи етакчиси ва Ань Лу – шаннинг рақиби бўлган Абусы издошлари қўзғолончилар лагери томонга ўтиб кетадилар. Бундан ташқари, қўзғолончилар орасида иккинчи Турк ҳоконлиги шаҳзодаси Ашина Чэн – цин(3) ва унинг издошлари, империяга қарши бўлган Кидан ва Си қабилалари жангчилари ҳам мавжуд бўлган. Киданлар Хитойнинг шимолида дастлабки жангларда иштирок этиб, шимолий музофотларни талагандан сўнг шимолга томон чекинганлар ва шундан сўнг қўзғолоннинг боришида иштирок этмай, бетарафликни сақлаб қолганлар. Айни пайтда улар уйғурларга тобелик изҳор этганлар. Аммо, Си қабиласи вакиллари қўзғолончилар лагерида урушнинг охиригача, ҳатто, кейинги

⁷² Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3 – Томах. Том – 1. М – Л.: Наука, 1950. – С. 345., Кюнёр Н. В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – М.: Издательство Восточной Литературы, 1961. – С. 41., Гумилев Л. Н. Қадимги турклар. – Т.: Фан. 2007. – Б. 419., Beckwith C. I. Empires of Silk Road: a history of Central Eurasia from the Bronze Age to the present. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2009. – p. 392 – 393.

йигирма йилликда ҳам Хитойнинг шимолий чегараларига жиддий хавф солиб турганлар⁷³.

Ань Лу – шань кўзғолонида иштирок этаётган аскарлар Тан империясининг энг зарбдор ва жангу – жадалларда чиникқан аскарлари бўлиб, бу урушда кўзғолоннинг муваффақияти кафолати эди. Кўзғолон бошланиши билан Ючжоу, Инчжоу ва Дайчжоудан чиққан 100 минглик қўшинлар Хэбэй(4) ўлкаси бўйлаб жанубга томон ҳаракатланиб, бир ой ўтмасдан Хэнань(5) ўлкасида пайдо бўладилар. Бу воқеадан бир неча кун ўтибгина саройга кўзғолон хабари етиб келган эди. Император ўзига содиқ саркардалардан бўлган, Аньси(6) дан қайтиб келган Фэн Чан – цин(7) ни кўзғолончиларга қарши жўнатади. Унинг қўшини таркибида 60 минг аскар мавжуд эди. У Лоян йўлида дарё кечувида Ань Лу – шаннинг йўлини тўсишга уринади. Аммо, дарё тошқинларининг камайиш мавсуми бўлгани боис Ань Лу – шань дарёдан кечиб ўтади ва Бяньчжоу(8) ни эгаллайди. Ань Лу – шань бу ерга етиб келганида пойтахтда бўлган катта ўғли Ань Цин – цзун қатл этилиб, унинг хотини мажбуран заҳар ичиш йўли орқали ўз жонига қасд қилдирилганлигини эшитади. Бунинг учун Ань Лу – шань Бяньчжоуда қатлиом уюштиради. Шу тариқа, кўзғолон бошланганига бир ойдан ошмай империянинг муҳим стратегик шахри – Бяньчжоу қулайди⁷⁴.

Бу шахарнинг Тан империяси учун аҳамияти шунда эдики, Бяньчжоу Буюк канал бўйида жойлашган бўлиб, Чанъанга шарқдан ва жанубдан келадиган муҳим савдо ва стратегик йўл шу ердан ўтар эди. Ань Лу – шань ишончли саркардаларидан бирини бу ерда қолдириб, ўзи ғарб томон, иккинчи пойтахт ҳисобланган Лоян шахрига юриш бошлайди. Фэн Чан – цин армияси билан тўқнашиб, бу қўшинни осонлик билан мағлубиятга учратади. 755 – йили 13 – декабрида Лоян таслим бўлди. Бу вақтда Лоян ноиб ва Ань Лу – шаннинг сиёсий рақибларидан бўлган, бир вақтлар Ань Лу – шань

⁷³ Xu Elina-Qian. Historical development of the pre-dynastic Khitan. Helsinki: Multiprint Oy, 2005. – p. 268., Гумилев Л. Н. Қадимги турклар. – Т.: Фан. 2007. – Б. 418 – 419.

⁷⁴ История стран Зарубежной Азии в средние века. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства Наука, 1970. – С. 223., Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 3, Sui and T'ang China, 589 – 906, Part I. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – p. 453 – 455.

томонидан саройга ҳарбий отлар ва аскарлар юборишини кўзғолон дея баҳолаган, шунингдек, Ань Лу – шаннинг сарой билан муносабатлари ёмонлашувига хизмат қилган Да – си Сюнь(9) исмли амалдор эди. Мағлуб бўлган Фэн Чан – цин дастлаб Шаньчжоу(10), ундан сўнг пойтахт Чанъань йўлидаги сўнгги мудофаа кечуви – Тунгуань довонига чекинади. Кўзғолончилар Шаньчжоуда лагер тикадилар. Тунгуань довонидаги тор ўтиш йўлагида Фэн Чан – цин ва ўша даврнинг яна бир машҳур саркардаси Гао Сяньчжи мудофаани ташкил этади. Гао Сяньчжи бу ерга 100 минг кишилик кўшин билан етиб келган эди. Тунгуань ўтиш йўлагида кураш анча узоқ муддатга чўзилади. Бу даврда империя зўр бериб ўзига содиқ кучларни тўплашга ҳаракат қилса, Ань Лу – шань Лоянда ўз давлатини тузишга интилади. 756 – йилнинг бошида Ань Лу – шань ўзини Буюк Янь давлати императори деб эълон қилди ва ўз бошқарув аппаратини шакллантира бошлади. Шундан сўнг баъзи Тан расмий амалдорлари ҳам уни қўллаб – қувватлай бошлайдилар⁷⁵.

Кўзғолончи кўшинларга шимолий Хитойда ҳали қаршилик кўрсата оладиган империя армияси мавжуд бўлиб, Хэнань ўлкасида бу кўшин Ань Лу – шань учун етарлича муаммолар туғдира олишини амалда бир неча бора исботлади. Жумладан, Бучжоу ва Цаочжоу қалъаларида кучли мудофаа ташкил этилиб, бу қалъалар узоқ қаршиликлардан сўнг ишғол қилинган. Кўзғолончиларнинг жанубга силжишига қарши ҳам кучли мудофаа тизими шакллантирилди. Бундан ташқари, Денчжоу ҳокими Лу Гуэй кўп сонли хитойлик бўлмаган ва империянинг жанубидаги Линнань ҳамда Цяньчжун(11) ўлкаларидан тўпланган кўшинларга бош бўлиб, кучли мудофаа ташкил этади. Бу кўшинлар, хатто, маълум муддат Ань Лу – шань кўшинларини жанубдаги эгаллаб турган маррасидан шимолга чекинишга ҳам мажбур қила олди. Фаньяндаги исёнчиларнинг Ши Сы мин(12) раҳбарлигидаги ҳарбий кучлари шимолий Хэдунга томон ҳарбий юришини

⁷⁵ Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 3, Sui and T'ang China, 589 – 906, Part I. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – p. 455., <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/22126/An-Lushan/>

амалга ошира бошлайди. Бу ерда уларга қарши империяга содиқ қолган саркардалардан бири Го Цзы – и(13) кучли ҳимоя ташкил қилган эди. Ань Лу – шань империя пойтахти сари шиддат билан ҳаракатлангани боис бир қатор Хэбэй вилоятидаги қалъа ва гарнизонларни четлаб ўтган эди. Орқада қолган империяга содиқ қўшинлар Ань Лу – шанга қарши Хэнчжоу мавзесида Янь Гао – цин ва унинг жияни, Дечжоу ҳокими Янь Чжень – цинлар бошчилигида исён кўтардилар. Бу саркардалар 12 млн нуфусли Хэбэй ўлкасида яшовчи империя аҳолисидан 200 минг кишилик қўшин тузиб, ўзларини Тан империясига садоқатли эканликларини таъкидлайдилар. Янь Гао – цин Ючжоуга ўз жосус ва айғоқчиларини юбориб, кўзғолончилар орасида фитна ташкил этмоқчи бўлган. Бундан хабар топган Ань Лу – шань сусткашликка йўл қўйган саркардаларни баъзиларини лавозимидан олиб ташлаган ва баъзиларини қатл этириб, вазиятни бир қадар яхшилашга улгуради. Айни пайтда Хэнчжоуга бир вақтнинг ўзида шимол ва жанубдан ҳужум уюштирилиб, Янь Гао – цин асир олинади ва Лоянда Ань Лу – шань буйруғига биноан қатл этилади⁷⁶.

Бу курашлар жараёнида нафақат империя ҳудуди, балки, қўшни давлатлар ҳудудида ҳам талончилик авж олди. Кўзғолончилар бир неча марта қўшни Бохай(14) давлатининг чегараларини бузиб, унинг тинч аҳолисни талайдилар. Кўзғолончиларнинг Бохай давлатининг пойтахтига тажовузидан хавфсираган ван (қирол) Тэ Хом – му(15) (Хитой манбаларида Да Цинмао) давлат пойтахтини Чунгён (юқори пойтахт) дан Сангён (шарқий пойтахт) га кўчиришга мажбур бўлади⁷⁷.

Кўзғолончиларнинг Тунгуань ва жанубий йўналишларда ушлаб турилиши Чанъань хавфсизлигини бир муддат таъминлаб турди. Аммо, Ань Лу – шань қўшинларининг ўзлари эгаллаб турган ҳудудларда вазиятни қўлга олиши ва уруш олиб бориш таъминоти захираларнинг вужудга келтирилиши

⁷⁶ Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 3, Sui and T'ang China, 589 – 906, Part I. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – p. 456.

⁷⁷ Шавкунов Э. В. Государство Бохай и памятники его культуры в Приморье. – Ленинград: Наука, 1968. – С. 52.

натижасида курашлар яна шиддатли тус ола бошлайди. Хукуматнинг кўзғолонни бостиришга кучи етмаганлиги сабабли империя худудининг шимоли – ғарбий қисмларида бўлган турғун кўшинларни кўзғолонни бостиришга жалб этишга мажбур бўлади. Ваҳоланки, бу даврда империянинг шимоли – ғарбий қисмларига Тибет ва янги ташкил топган Уйғур ҳоқонлиги кўз тикмоқда эди. Чунки, Хитойнинг бу шимоли – ғарбий худудлари Буюк ипак йўлининг бошланиш ва муҳим даромад келтирадиган қисмларидан бири бўлган. Хэси ва Лунъю ўлкаларидан империя кўшинларининг олиб чиқиб кетилиши натижасида Тан империяси бу худудларни бир неча асрга қўлдан бой беради. Ушбу худудларга Тибет тазйиқи кучайиб, Даньсян (Тангут)(16) қабилаларининг кириб келши кучаяди⁷⁸.

Империянинг шимоли – ғарбидаги ҳарбийлар бирмунча тажрибалироқ ва уруш кўрган, шунингдек, кўзғолончиларга муносиб рақиблар эди. Ань Лу – шаннинг жияни Ань Сы – шунь қўл остидаги Шофан армияси империяга садоқатни сақлаб қолди. Аммо, Ань Сы – шунга нисбатан пайдо бўлган ишончсизлик туфайли у пойтахтга чақириб олинган ва унинг кўшинларига раҳбарлик Го Цзы – и қўлига ўтади. У Ань Сы – шунь қўл остида хизмат қилган ва яхши оила фарзанди эди. Ань Сы – шуннинг империяга садоқатни сақлаб қолган яна бир саркардаси, киданлар қабиласи бегининг ўғли Ли Гуан – би(17) Хэдунда ҳарбий ноиб сифатида фаолиятини бошлайди. Кўрилган чораларга қарамай, Тунгуанда Ань Лу – шанга қарши турган саркардалар Фэн Чан – цин ва Гао Сяньчжилар кичикроқ мағлубиятга учрайдилар. Бундан ғазабланган император уларнинг ҳар иккаласини ҳам қатл эттиради. Бу ердаги кўшинларга раҳбар этиб Лунъюдан чақирилган ва Ань Лу – шаннинг рақибларидан бўлган Гэшу Хань тайинланади⁷⁹.

Кўзғолончилар ҳам ўз қўл остиларига деярли бутун Шимолий Хитойни киритиб олган эдилар. Улар ўзларининг муваффақиятли юришларини давом эттириш мақсадида курашларни авж олдира бошладилар. Кўзғолоннинг яна

⁷⁸ Кычанов Е. И. Очерк истории Тангутского государства. – М.: Наука, 1968. – С. 13.

⁷⁹ Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 3, Sui and T'ang China, 589 – 906, Part I. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – p. 457., Гумилев Л. Н. Қадимги турклар. – Т.: Фан. 2007. – Б. 419.

бир фаол аъзоси, талантли саркарда Ши Сы мин Шэнчжоу қалъасини қамал қилади. Аммо, унинг уринишлари муваффақиятсизлик билан тугайди. Айни пайтда Хэбэйнинг кўпгина мавзеларида Янь Чжень – цин кўшинлари кўзғолончилар учун хавф туғдириб, улар қурол – яроғ омборлари турган Бэйчжоу қалъасини эгаллаб олади. Бунинг натижасида шимолий Шаньдун (ҳозирги Хитойнинг шарқидаги ўлкалардан бири) да қолган империя кўшинларининг уларга келиб қўшилиш имкони юзага келади. Ши Сы мин Ли Гуан – бига қарши ҳужумга ўтиб, уларни қуршовга олади. Кураш қизиган вақтда Го Цзы – и Ли Гуан – бига ёрдамга келган ва бирлашган 100 минг кишилиқ кўшин Ши Сы минни мағлубиятга учратган. Ши Сы мин Динчжоу қалъасига чекинишга мажбур бўлган эди. Империяга садоқатли саркардалар уни таъқиб қилиб бориб, Динчжоуни қамал қилади⁸⁰. Бу амалда Хитой шимолидаги Хэбэй ўлкасининг Тан империяси қўл остига ўтганлигини англатар эди. Ҳарбий ҳаракатларнинг бу каби тус олиши кўзғолончилар учун оғир оқибатларга олиб келиши мумкин эди. Шунинг учун Ань Лу – шань Марказий Хитой худуди учун бўлаётган курашларни тўхтатиб, шимолга қайтиш зарур, деган хулосага келган. Лекин, империя армиясининг Тунгуань йўлагидаги саркардалари ўртасидаги келишмовчиликлар уни бу йўлдан қайтаради. Бу ерда Гэшу Хань қўмондонлиги остида жанг олиб бораётган аскарларни бошқаришга сарой аъёнларининг тез – тез аралашуви содир бўлиб, улар ҳарбий тактика ва душман ҳақида етарли ахборотга, билимларга эга бўлмагани ҳолда Гэшу Хандан Тунгуань йўлагидан шарқ томонга ўтиб жанг қилишни талаб қила бошлайдилар. Эҳтимол, бу талаб Хэбэйдаги ғалабадан илҳомланиш натижаси бўлгандир. Бу вақтда бир пайтлар Ань Лу – шанга қарши иттифоқлашган бош вазир Ян Го чжун ва Гэшу Ханлар ўртасида ҳам ўзаро ишончсизлик вужудга кела бошлаган. Ян Го чжун Гэшу Хань ҳам исён кўтариши мумкин деган хавотирда унинг кўшинлари эгаллаб

⁸⁰ Гумилев Л. Н. Қадимги турклар. – Т.: Фан. 2007. – Б. 419., Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 3, Sui and T'ang China, 589 – 906, Part I. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – p. 458.

турган чегара ортида яна бир мудрофаа маррасини ташкил этган⁸¹. Бу эса иттифокчиларнинг бир – бирига нисбатан ишончсизлигини англатарди. Гэшу Хань иккинчи маррани ҳам ўз қўл остида бўлишини талаб қилиб, 756 – йилнинг июнь ойида бу марра мудрофаасига ўз саркардаларидан бирини тайинлайди. Аммо, Тунгуандан ўтиб шарқдаги исёнчилар билан қилинган уруш муваффақиятсизлик билан тугаб, 7 – июнда Гэшу Хань мағлубиятга учрайди. Шу ойнинг 9 – июнида Тунгуань домини тўлиқ Ань Лу – шань қўл остига ўтди ва пойтахт Чанъанга йўл очилди⁸².

Қўзғолончиларнинг муваффақиятлари натижасида Чанъань аҳолиси ва сарой аҳли даҳшатга тушиб, ўзлари учун хавфсиз ҳудудларга қоча бошлайдилар. Ань Лу – шанга душманона кайфиятда бўлган сарой аъёнлари 11 – 12 июнь куниниёқ пойтахтни ташлаб кетадилар. Император ва унинг севимли канизаги Ян Гуй – фэй, бош вазир Ян Го чжун, император оила аъзолари ҳамда уларга яқин бўлган роҳиблар 13 – июнь тунида пойтахтдан чиқиб, Сычуань(18) ўлкасига қараб қочадилар. Ань Лу – шань ҳимоясиз қолган пойтахтни деярли ҳеч қандай қаршиликсиз 17 – июнь кун эгаллаб олди. Пойтахтни ташлаб кетиш арафасида император ва унинг оила аъзоларини кўриқлаб бораётган аскарлар бу фалокатда Ян Го чжунни асосий айбдор деб билиб, уни ўлдиришни талаб қиладилар. Ян Го чжун осиб ўлдирилади ҳамда ноилож қолган кекса император канизак Ян Гуй – фэйни ўзига яқин бўлган роҳиблардан бирига бўғиб ўлдиришни буюришга мажбур бўлади. 9 – июлда императордан норози бўлган 9 минг кишилик отлиқлар карвондан ажралиб, Линчжоу (Линьу) қалъасига қараб юрийди. Бироз вақт ўтгач, бу ерда улар томонидан шахзода Ли Хэн император Су – цзун(19) номи билан тахтга ўтқазилади. Эндиликда Линчжоу қўзғолончиларга қарши курашнинг асосий марказига айланиб, бу ерда Су – цзун уйғурлар,

⁸¹ <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/22126/An-Lushan/280/An-Lushans-rebellion>

⁸² Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 3, Sui and T'ang China, 589 – 906, Part I. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – p. 459., http://en.wikipedia.org/wiki/An-Shi_Rebellion

тибетликлар ва Фарғона каби империяга қўшни бўлган давлатлардан қўзғолонни бостириш учун ёрдам сўрай бошлади⁸³.

Шу пайтгача Тан империясига қарши курашган бир қатор халқлар ва қабилалар қўзғолонни бостириш мақсадида эндиликда баҳамжихат Ань Лу – шанга қарши кураш олиб бориш йўлида бирлаша бошлайдилар. Қўзғолонни бостиришга кўмаклашишдан мақсад эса тинч аҳолини талаш ва бой ўлжаларни қўлга киритиш эди. Ань Лу – шань қўзғолонини бостиришга 13 та қabila ва давлатлардан Тан империясига “ёрдам” кучлари етиб келади. Ушбу қўшинларнинг сони хитойликлар томонидан урушга янги жалб қилинган қўшинлар сони билан қўшиб ҳисоблаганда 218 мингдан ошиб кетади⁸⁴.

Император Сюань – цзун Сычуан ўлкасининг марказий шахри Чэндуга 28 – июлда етиб келган. Император бу шаҳардалиги вақтида унинг ҳузурига қўшни Силла қироллиги(20) элчилари ҳам етиб келади. Бу элчилар Янцзи дарёси орқали кемаларда етиб келадилар ва императорга ўз ҳамдардликларини билдириб, қўзғолонни бостиришда ёрдамларини таклиф этадилар. Император Силла вани Кёндок(21) ка миннатдорчилик билдириб, надомат ила ўзи ёзган шеърий мактубини унга жўнатади. Чунки, Сюань – цзун 12 – августда ўғлининг фойдасига тахтдан воз кечган эди. Шундай бўлса-да, Силла давлати Тан империясига нисбатан яхши қўшничилик сиёсатини давом эттираверади. Бу ҳол кейинги жараёнларда ҳам кўзга ташланиб, қирол Кёндок 758 ва 762 – 763 йилларда ҳам Тан империяси саройига ўз элчиларини жўнатади⁸⁵.

⁸³ Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 3, Sui and T'ang China, 589 – 906, Part I. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – p. 460 – 461., Гумилев Л. Н. Қадимги турклар. – Т.: Фан. 2007. – Б. 420 – 421.

⁸⁴ История стран Зарубежной Азии в средние века. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства Наука, 1970. – С. 223.

⁸⁵ Ким Бусик. Самкук саги. Летописи Силла. Издание текста, перевод, вступит, статья и коммент. М. Н. Пака. — М.: Издательская фирма “Восточная литература” РАН, 2001. — С. 229, 231-232., Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 3, Sui and T'ang China, 589 – 906, Part I. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – p. 461.

Изоҳлар

1) Теле – қадимий туркий қабилалардан бири. Бу этноним, асосан, илк ўрта асрларда Гоби саҳроси шимолидан Орол ва Каспий денгизларигача чўзилган кенг дашт минтақасида яшаган бир қатор туркий қабилаларнинг умумий номидир. Ань Лу – шань қўзғолони билан боғлиқ жараёнларда тилга олинган Тунло (Тўнгра) ҳамда Пугу (Буғу) қабилалари Теле иттифоқиға кирган кўпдан – кўп қабилалардан бўлиб ҳисобланади. Телелар Хитой манбаларида илк бора IV асрдан бошлаб тилга олинади. Телелар VI асрда ташкил топган Турк хоқонлигининг асосини ташкил этганлар⁸⁶.

2) Чокарлар (хитой манбаларида “Чжэцзе”) – қадимги даврларда нафақат Суғдиёна, балки, Ўрта Осиёдаги кўриқчи ва соқчи тизимининг номланиши бўлиб, суғдийларнинг Буюк ипак йўлида устун мавқени эгаллашларида уларнинг хизматлари беқиёс бўлган. Чокарлар ҳукмдорга, шунингдек, деҳқонлар ва савдогарларга хизмат қилиб ҳамма ерда (кўчада, сафарда, базмларда ва хоказо) уларни кўриқлаб юрганлар. Чокарлар ўз хўжайинларига ниҳоятда содиқ бўлиб, унинг учун жонларини беришга ҳам тайёр бўлганлар. Агар хўжайин вафот этса, унинг чокарлари жонларига суиқасд қилиб, у билан бирга дафн этилганлиги билан боғлиқ маълумотлар ҳам учрайди. Хитой манбаларида чокарларнинг аталиши “чо – ки” шаклида ҳам учрайди. Хитойда чокарлар доим катта ҳурмат ва эҳтиром билан кутиб олинар эди. 759 – йилнинг 12 – ойида Хитой императорининг ўзи чокарлар учун катта зиёфат уюштиради. Зиёфат сўнгида император ҳар бир чокарга 30 бўлак ипак мато тарқатади. Бу Турк хоқонлигида хизмат қилишнинг 30 ойлик хизмат ҳақиға тенг бўлган. Наршахийнинг чокарлар ҳақидаги маълумотларини келтирган таниқли олима О. И. Смирнова, уларни ўз хўжайинларининг қасрларида махсус тайёрланган уйларда тургани, бу касбнинг фахрли касб эканлиги ҳақидаги маълумотларни келтиради⁸⁷.

⁸⁶ Хўжаев А., Хўжаев К. Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши. Т.: Маънавият, 2001. – Б. 12 – 16.

⁸⁷ Смирнова. О. И. Очерки истории Согда. – М.: Наука, 1970. – С. 49.

3) Ашина Чэн – цин – иккинчи Турк (Кўк Турк) хоконлигининг Хитойга бўйсунган шахзодаларидан бири. Ань Лу – шань тузган Янь давлати аъёнларидан бири сифатида кўзғолончилар сафида ҳаракат қилган. Ашина Чэн – цин “Ань Лу – шаннинг тирноғи ва тиши” лақабига эга эди. Бу эса унинг мохир сиёсатчи, дипломат, қобилиятли саркарда эканлигидан далолат беради. Эҳтимол, шунинг учун Ань Лу – шаннинг ўғли Ань Цин – суй хам, император Су – цзун хам уни ўзлари томонга оғдириб олишга ҳаракат қиладилар. Ашина Чэн – цин кўзғолоннинг охирига қадар исёнчилар томонида турган⁸⁸.

4) Хэбэй – Хуанхэ дарёси шимолидаги ерларни ўз ичига олган Тан империяси ўлкаларидан бири. Чжень – гуань эраси (627 – 650 йй) бошларида ташкил этилган. Ҳозирги кундаги Хэбэй ўлкаси ҳудуди Тан империяси давридагига нисбатан бир қадар кичикроқ майдонни эгаллайди⁸⁹.

5) Хэнань – Тан империяси даврида мавжуд бўлган бу ўлка ҳозирги Хэнань ўлкасидан ташқари Шаньдун ўлкаси жануби, Цзяньсу ва Аньхуй ўлкалари шимолий қисмларини ўз ичига олган эди⁹⁰.

6) Аньси (маъноси – “ғарбни тинчлантирувчи”) – император Ли Шиминь даврида ташкил этилган бўлиб, асосан Шарқий Туркистондаги майда шаҳар – давлатларни назорат қилиб туриш учун ташкил этилган шарқий чегара ҳарбий протекторати⁹¹.

7) Фэн Чан – цин – Тан империясининг таниқли генералларидан бири. Ғарбий ўлкаларда Гао Сяньчжи қўл остида хизмат қилган. 753 – йили Аньси қўмондони этиб тайинланган. Ань Лу – шань кўзғолони даврида мағлубиятга учрагач, роҳиб Бянь Линчэн иғвоси туфайли 756 – йил 24 – январда Гао Сяньчжи билан биргаликда қатл этилган⁹².

⁸⁸ Kamalov A. Turks and Uighurs During the Rebellion of An Lu – shan Shih Ch’ao – yi (755 – 762).//Central Asiatic Journal (International Periodical for the Languages, Literature, History and Archaeology of Central Asia), № 45. 2001. – p. 243 – 253.

⁸⁹ Малявкин А. Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии: Тексты и исследования. – Новосибирск: Наука, 1989. – С. 153. комм. 170.

⁹⁰ Xu Elina-Qian. Historical development of the pre-dynastic Khitan. Helsinki: Multiprint Oy, 2005. – p. 78.

⁹¹ Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 3, Sui and T’ang China, 589 – 906, Part I. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – p. 226.

⁹² http://en.wikipedia.org/wiki/Feng_Changqing

8) Бяньчжоу – Буюк канал бўйида жойлашган йирик савдо маркази ва муҳим стратегик пункт. Тан империяси қулагач, шаҳар Кайфин номини олади ва Сун сулоласи (960 – 1279 йй) даврида шаҳарга мамлакат пойтахт мақоми берилган⁹³. Ҳозирда ҳам Хитойнинг савдо – иқтисодий, молиявий, маданий марказларидан бири.

9) Да – си Сюнь – Тан империясидаги кўзга кўринган саркардалардан бири бўлиб, унинг империя саройида ҳам таъсири катта бўлган. Ань Лу – шань томонидан 755 – йилда империя пойтахтига ҳарбий отлар жўнатилиши масаласи муҳокама қилинаётган вақтда у императорга Ань Лу – шань кўзғолонга тайёргарлик кўраётган бўлиши мумкинлиги хусусидаги фикрларни билдиради. Ань Лу – шань кўзғолони даврида Тан империясининг иккинчи ёки шарқий пойтахти ҳисобланган Лоян шаҳри ҳокими бўлган бу шахс кўзғолончиларга узоқ қаршилик кўрсата олмай, 755 – йил декабрь ойида Ань Лу – шанга таслим бўлган. Кейинроқ, Янь давлати эълон қилинган вақтда Да – си Сюнь бош вазир этиб тайинланади⁹⁴.

10) Шаньчжоу – Хэнань ўлкасининг ғарбида жойлашган шаҳар. Тан империясининг икки пойтахти (Чанъань ва Лоян) оралиғида, шунингдек, муҳим сув транспорти аҳамиятига эга Хуанхэ дарёси ўрта оқимида жойлашганлиги ҳамда стратегик жиҳатдан қулайлиги сабабли Ань Лу – шань кўзғолони даврида асосий кураш майдонларидан бири бўлиб қолган⁹⁵.

11) Линнань ва Цяньчжун. Линнань жанубий қабилаларни назоратда тутиб туриш учун ташкил этилган ҳарбий ноиблик эди. Маркази Гуаньчжоу қалъаси бўлиб, бу ерда 154 минг кишилик қўшин сақланган. Цяньчжун Кай – юань эрасининг 21 – йили (733/734 й) таъсис этилган ўлка бўлиб, жануби –

⁹³ Lewis M. E. China's cosmopolitan empire: the Tang dynasty. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2009. – p. 117.

⁹⁴ http://en.wikipedia.org/wiki/An_Lushan; Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 3, Sui and T'ang China, 589 – 906, Part I. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – p. 453, 455.

⁹⁵ Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 3, Sui and T'ang China, 589 – 906, Part I. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – p. 403.

ғарбда Нанчжоу билан чегарадош худудларда ташкил этилган. Бу ўлка жанубдан бўладиган хужумлардан химояланиш мақсадида ташкил этилган⁹⁶.

12) Ши Сы мин – Ань Лу – шаннинг яқин сафдоши, болаликдаги дўсти, куролдоши. У 703 – йилда Ань Лу – шандан бир кун олдин туғилганлиги тарихий адабиётларда қайд этилган. Унинг келиб чиқиши туркий қабилаларга бориб тарқалади. Асл исми Суган бўлиб, унга Сы мин исмини император Сюань – цзун берган. Ушбу хитой иероглифи (思明) орқали ифодаланган ном “Ёрқин фикрли” деган маънони билдиради. Дастлаб, у Ань Лу – шань билан биргаликда шимоли – шарқий худудларда хизмат қилган. Кўзғолон вақтида эса у шимол томон хавфсизлигига жавобгар шахс бўлган. Кўзғолончиларга қарши Хэбэйда бошланган қаршилик ҳаракати раҳбари Янь Гао – циннии асирга олишга муваффақ бўлади. Ли Гуан – би ва Го Цзы – илардан Фаньян ўлкасини муваффақиятли химоя қилган. Пинлуда Ань Лу – шанга қарши кўзғолон кўтарган Лю Чжен – ченни қочишга мажбур қилган. Ши Сы мин 755 – йилда кўзғолон бошлангандан кейин кўзғолончилар орасида Ань Лу – шандан кейинги ўринда бўлиб, аскарлар ва зобитлар орасида катта таъсирга эга эди⁹⁷.

13) Го Цзы – и (697 – 781 йй) – Тан империясининг буюк саркардаларидан бири. У Ань Лу – шань кўзғолонига қарши фаол курашган шахслардан бири эди. 760 – 765 йилларда ғарбий ўлкаларда тибетликларга қарши олиб борилган курашлар етакчиси. Империя олдидаги хизматлари эвазига 769 – йилда бош вазир этиб тайинланади⁹⁸.

14) Бохай – ҳозирги Манжурия, Амур дарёсининг қуйи оқими худудларида тунгус – манжур халқларидан бўлган мохэ (мукри) лар ва когурёликлар томонидан асос солинган давлат. 698 – 926 йилларда мавжуд

⁹⁶ Е Лун – ли. Цидань го чжи. История государство киданей (Перевод с китайского, введение, комментарии и приложения В. С. Таскина). – М.: Наука, 1979. – С. 354., Малявкин А. Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии: Тексты и исследования. – Новосибирск: Наука, 1989. – С. 10.

⁹⁷ http://en.wikipedia.org/wiki/Shi_Siming

⁹⁸ <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/35085/Guo-Ziyi>; Kamalov A. Turks and Uighurs During the Rebellion of An Lu – shan Shih Ch'ao – yi (755 – 762).//Central Asiatic Journal (International Periodical for the Languages, Literature, History and Archaeology of Central Asia), № 45. 2001. – p. 243 – 253.

бўлган. 712 – йилгача Чжэн номи билан юртилиб, кейин эса Бохай номини олган. Ушбу давлат 926 – йили киданларнинг Ляо империяси томонидан яксон этилади⁹⁹.

15) Тэ Хом – му – Ань Лу – шань кўзғолони даврида Бохай давлати қироли. У Хитой манбаларида Да Цинмао тарзида тилга олинади. Тэ Хом – му 738 – 794 йилларда ҳукмронлик қилган¹⁰⁰.

16) Тангутлар – сино – тибет халқларидан бири. Илк ўрта асрлардан бошлаб манбаларда тилга олинади. Тангутлар X асрда Си Ся давлатига асос солганлар. Бу давлат 1227 – йил Чингизхон истилоси даврида қулайди. Ань Лу – шань кўзғолони даврида Хитойнинг ғарби ва Ордос ҳудудларига тангутларнинг кириб келиши кучаяди¹⁰¹.

17) Ли Гуан – би (708 – 764 йй) – келиб чиқиши киданлардан бўлган Тан генерали. Отаси Ли Кайло ҳам Тан империясининг машҳур саркардаларидан эди. Ли Гуан – би Ань Лу – шаннинг яқин ҳамкори Ши Сы мин билан рақобатда бўлган. Дастлабки фаолиятини Ань Сы – шунь қўл остида бошлаган. Аммо, кўзғолон даврида империяга нисбатан садоқатини сақлаган. 763 – йил тибетликлар Чанъанга ҳужум қилганда ёрдамга келишдан бош тортади. Бу эса Ань Лу – шань кўзғолонидан кейин Тан империясида кучайиб кетган ўзга миллат вакиллари бўлган саркардаларни турли баҳоналар билан таъқиб этишга қарши қўлланган бир чора эди. 764 – йилда Лоянга чақирилганда ҳам пойтахтга келишдан бош тортган. Вафотидан сўнг империя олдидаги хизматлари инобатга олиниб, Чанъанда алоҳида эҳтиром билан дафн этилади¹⁰².

18) Сычуань (ёки Цзяннань) – Тан империяси даврида жануби – ғарбда Нанчжао ва Тибетга қарши ташкил этилган ҳарбий ноиблик бўлиб, маркази Ченду шаҳри эди. Ўлканинг тоғлар билан ўралганлиги ўзига хос табиатни

⁹⁹ Кычанов Е. И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. – М.: Издательская фирма “Восточная литература” РАН, 1997. – С. 89 – 94., Бохай давлати ҳақида тўлиқроқ қаранг: Шавкунов Э. В. Государство Бохай и памятники его культуры в Приморье. – Ленинград: Наука, 1968. 130 с.

¹⁰⁰ http://en.wikipedia.org/wiki/Tae_Heom-mu

¹⁰¹ Тўлиқроқ қаранг: Кычанов Е. И. Очерк истории Тангутского государства. – М.: Наука, 1968. 356 с.

¹⁰² http://en.wikipedia.org/wiki/Li_Guangbi

шакллантирган ва муҳим стратегик аҳамият касб этган. Шу сабабли Ань Лу – шань кўзғолонидан кўрқиб қолган император Сюань – цзун Сычуань ўлкасига қочади.

19) Су – цзун (711 – 762 йй) – 756 – 762 йилларда Тан императори. Асл исми – Ли Хэн. Отаси Сюань – цзун Чанъандан қочгач, аскарлар талабига кўра тахтга ўтиради. Уйғурлар ёрдамида иккала пойтахтни ҳам қайтариб олган.

20) Силла – мил.авв. I аср ўрталарида Корея яриморалининг жанубий қисмида ярим афсонавий ван (қирол) Пак Хёккосэ томонидан ташкил этилган давлат. VII асрда Корея яриморалининг катта қисми Силла қироллиги томонидан бирлаштирилади. 935 – йилга келиб бу давлат қулаб, унинг ўрнида Корё давлати ташкил топди¹⁰³.

21) Кёндок – Силла вани (742 – 765). Асл исми – Ким Хонён. У Хитой билан яқинлашиш сиёсатини олиб борган. Тан империясида сиёсий инқироз мавжуд бўлиб турган бўлса-да, Силла давлати ҳукмдори Кёндок ўз ҳукмронлигининг 16 – йили (759 – йил) давлат бошқарув тизимини Тан империяси тартибларига хос тарзда қайта тузиб чиқади¹⁰⁴.

IV. КУЧЛАР НИСБАТИНИНГ ЎЗГАРИШИ

Тан империяси ташкил топгандан буён бу қадар катта ва кенг кўламли кўзғолонга, шунингдек, ички муаммолар гирдобига тортилмаган эди. Империянинг тушкун ҳолатидан унинг қўшнилари фойдаланиб қолишга ҳаракат қилдилар. Жумладан, яқиндагина ташкил топган ва қудратли империяга айланаётган Уйғур ҳоқонлиги, Тан империясининг ашаддий рақиби ҳисобланган Тибет давлати, Марказий Осиёда ҳукмронлик учун

¹⁰³ Тихонов В. М., Кан М. История Кореи: В 2 т. Т. 1: С древнейших времен до 1904 г. / Ред., сост. хрон. табл., сост. указателя Т. М. Симбирцева. (Orientalia et Classica: Труды Института восточных культур и античности: вып. 41.) М.: Наталис, 2011. – С. 91; 156; 202.

¹⁰⁴ История Кореи. Том 1. Перевод с корейского Ким Дю Бана, М. Хана, Ю. Н. Шувалова редакция и предисловие М. Пака. – М.: Издательство иностранной литературы, 1960. – С. 116., Тихонов В. М., Кан М. История Кореи: В 2 т. Т. 1: С древнейших времен до 1904 г. / Ред., сост. хрон. табл., сост. указателя Т. М. Симбирцева. (Orientalia et Classica: Труды Института восточных культур и античности: вып. 41.) М.: Наталис, 2011. – С. 179 – 180.

кураш олиб бораётган Араб халифалиги, шунингдек, юқорида эслатиб ўтилган Силла қироллиги ҳам бу кўзғолондан унумли фойдаланиб, ўз манфаатларини излай бошладилар. Ўз навбатида Тан империяси ҳукмрон доиралари ҳам Ань Лу – шань кўзғолонидан таҳликага тушиб, агар тезда ўзга давлатлардан ёрдам сўралмаса, империя тақдири хавф остида қолиши мумкинлигини англаб етадилар. Шунинг учун бир қатор давлатлардан бу кўзғолонни бостиришга ёрдам сўрашга мажбур бўладилар. Бунга сабаб эса янги императорнинг ҳам ҳарбий ва сиёсий мағлубиятлари эди. 756 – йилнинг кузи ва 757 – йилнинг баҳорида империя қўшинларининг икки бора пойтахт Чанъанни эгаллашга бўлган уринишлари муваффақиятсизлик билан тугаб, аксинча кўзғолончиларнинг жануб томонга ҳаракат қилиши кучайиб борганлигини кўришимиз мумкин¹⁰⁵. Бунинг устига янги императорнинг укаси шаҳзода Лин ҳам ўзининг мустақил давлатини тузишга урина бошлаган эди. У империя амалдорлари ва йирик ер эгалари олдида акасидан кўра тахтга муносиброқ эканлигини исботлаш учун 757 – йилнинг бошларида Янцзи дарёси ҳавзасида Ань Лу – шань қўшинлари билан урушга киради. Бу ҳарбий ҳаракат Тан империясидан ажралиб чиқишни истаган ва олий ҳокимиятга интилган саркардалар, амалдорлар томонидан империя ҳарбий кучлари билан келишмай туриб амалга оширилганлиги учун кўзғолончилар томонидан тезда мағлубиятга учратилди ва шаҳзода Лин бу курашлар жараёнида ўлдирилди¹⁰⁶.

Ань Лу – шань кўзғолон кўтаргач, Тан империяси ҳудудида бўлган кўпгина сўғдлар империя ҳудудларида савдо – сотиқ ишлари билан юриб, унинг учун айғоқчилик вазифасини ўтадилар, шунингдек, Ань Лу – шань қўшинининг асосий таъминотчисига айландилар. Империя бошқарув аппаратида ишлаб келган сўғдийлар ҳам Ань Лу – шанни зимдан ва хатто, очикдан – очик қўллаб – қувватлай бошлаган эдилар. Жумладан, Тан империясининг ғарбий қисми ҳисобланадиган ҳозирги Ганьсу ўлкасининг

¹⁰⁵ Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 3, Sui and T'ang China, 589 – 906, Part I. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – p. 478.

¹⁰⁶ Ўша китоб. – p. 478, 565.

марказида жойлашган кичикроқ Лянчжоу мавзеси ҳокими Ань Мэнью Ань Лу – шань кўзғолонини кўллаб – қувватлаб, империяга қарши 757 – йили кўзғолон кўтаради¹⁰⁷.

Бу каби сепаратчилик ҳаракатлари, мағлубият ва омадсизликлар империяни четдан ҳарбий ёрдам сўрашга мажбур этган. Айни пайтда Хитойни талаш ва ўлжа иштиёқида бўлган Уйғур ҳоконлиги 756 – йилда, Тибет давлати 757 – йилда империяга ўз “ёрдам” ларини таклиф этган эдилар¹⁰⁸. Тибетликлар 756 – йили Сюньчжоуни талаб, Тан империясига қарашли Вэй ву – чен ва бир пайтлар тибетликлардан Гэшу Хань тортиб олган Ши – пху – чен қалъаларини босиб олган бўлсалар, 757 – йили Ань Лу – шань кўзғолонини бостиришда ўз “ёрдам” ларини таклиф этадилар¹⁰⁹.

Тан империяси кўзғолонни бостириш учун ўзининг ғарбий ўлкаси ҳисобланадиган Шарқий Туркистон ҳудуди (маркази бу даврда Хўтан шаҳри ҳисобланган) даги асосий кучларини ҳам жалб этади. Хўтан ҳокими Ли Си – Е(1) империя ҳарбий кучларига ёрдам тариқасида ўзининг мунтазам кўшинларидан ташқари 5 минг кишилиқ хўтанликларни, шунингдек, Шато турклари(2) ва Хитой тарихий адабиётларида “қора кўйлаклилар” ёки Даши(3) номи билан қайд этилган Аббосий халифалиги томонидан юборилган кўшинларни олиб келади. Бу хусусдаги маълумотлар қатор тарихий адабиётларда келтирилган бўлиб, унда Араб халифалиги аскарлари сони ва империя ҳудудига келиши борасида турлича қараш ва фикрлар мавжуд. Жумладан, Э. Шефер Тан империяси генерали Го Цзы – ига Хитойдаги буюк Рухшон (Ань Лу – шань) кўзғолонини бостириш учун ёлланма араб халифалиги жангчиларидан тузилган отряд юборилган деган фикрларни келтирса, Г. Е. Грумм – Гржимайло фикрича, Ли Си – Е Ғарбий Туркистон ўлкасидан ёлланма аскарлар, жумладан, арабларни ёллаб,

¹⁰⁷ Малявкин А. Г. Историческая география Центральной Азии (материалы и исследования). – Новосибирск: Наука, 1981. – С. 252. комм. 466.

¹⁰⁸ Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3 – Томах. Том – 1. М – Л.: Наука, 1950. – С. 309., Гумилев Л. Н. Қадимги турклар. – Т.: Фан. 2007. – Б. 421.

¹⁰⁹ Бичурин Н. Я. История Тибета и Хухунора с 2282 года до Р. Х. до 1277 года по Р. Х. Т. 1. – Спб, 1833. – С. 176.

кўзғолонни бостиришга ёрдам тариқасида олиб келган, деб маълумот беради¹¹⁰. Нима бўлганда ҳам ушбу фикрлардан Ань Лу – шань кўзғолони ўша давр дунёсида катта аҳамиятга эга бўлганлигини, шунингдек, Араб халифалиги ҳудудига қадар бу кўзғолон даҳшатлари етиб борганлиги ва халифалик қўшинларининг ҳам кўзғолонни бостиришга иштирок этганлигига яққол далил бўла олади. Фикримизга яна бир мисол тариқасида келтириб ўтиш лозимки, Тан империяси Ань Лу – шань кўзғолони даврида қайси халқ ёки давлат бўлмасин, улардан ёрдам олишга ҳаракат қилган. Ҳатто, Хитойнинг жанубий чегараларида яшовчи ярим ёввойи Маней қабилалари жангчиларини ҳам Ань Лу – шань кўзғолонига қарши император Су – цзун томонидан ёлланганлиги тарихий адабиётларда қайд этилган¹¹¹. Шунингдек, Цяньюань эраси (758 – 760 йй) бошларида Марказий Осиёдаги Тохаристон давлати ҳам императорга нисбатан “одобсизлик” қилганларни жазолаш учун ўз аскарларини юборганлиги, улар Хитой ҳудудига етиб келганда эса император бу қўшинларни Шофан ўлкасидаги империя ҳарбий кучлари билан қўшилиши хусусида кўрсатма берганлиги ҳақидаги маълумотлар ҳам мавжуд¹¹².

Тан империяси учун кўзғолонни бостиришдаги асосий ҳамкор бу – Уйғур ҳоқонлиги бўлиб, империя билан ҳоқонлик ўртасида олиб борилган музокараларда Уйғур ҳоқони Муюнчур(4) кўзғолонни бостиришга кўрсатиладиган ёрдам эвазига тинчлик сулҳи ва қариндошчилик алоқаларини ўрнатиш талабини қўйган эди. Ушбу шарт замирида уйғур маликаси қалини эвазига Хитойдан ипак, ҳунармандчилик маҳсулотлари айирбошлаш ҳуқуқини қўлга киритиш назарда тутилган(5). Император Су – цзун 756 –

¹¹⁰ Шефер Э. Золотые персики Самарканда. Книга о чужеземных диковинах в империи Тан. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства “Наука”, 1981. – С. 75., Грумм – Гржимайло Г. Е. Западная Монголия и Урянхайский край. В 3 – Томах. Том – 2. Ленинград, 1926. – С. 337., Гумилев Л. Н. Қадимги турклар. – Т.: Фан. 2007. – Б. 421.

¹¹¹ Гумилев Л. Н. Қадимги турклар. – Т.: Фан. 2007. – Б. 421.

¹¹² Малявкин А. Г. Историческая география Центральной Азии (материалы и исследования). – Новосибирск: Наука, 1981. – С. 69.

йилнинг охирида уйғур маликасига уйланиб, уйғурча таомилга кўра унга “билга” (доно) унвонини беради¹¹³.

Уйғурлар билан иттифоқ тузилиш арафасида кўзғолончилар лагеридида бўлинишлар ва айрим мағлубиятлар ҳам кўзга ташланади. Империяга ўз садоқатни сақлаган туркий саркардалардан бири Пугу Хуай – эн(б) бўлиб, у туркийларнинг Тунло (Теле) қабиласи вакили эди. Телелар Ань Лу – шань кўзғолонида фаол қатнашган эдилар. Тунло қабиласи уйғурлар томонидан мағлуб этилгач, Пугу Хуай – эн бу қабилага бошчилик қилган ва кўзғолончилар томонидан туриб урушга кирган ўз ўғли Пугу Фэнни саф олдида ўз кўли билан қатл этади¹¹⁴.

Дастлабки мағлубият ва кўзғолончилар лагеридидаги ўзаро ишончнинг йўқолиши сабабли тарихий адабиётларда Ань Лу – шаннинг атрофдагилардан шубҳаланадиган ва арзимаган сабаблар билан ўз яқинларини қатл этишгача борганлиги қайд этилади. Иккинчи томондан, кўзғолончи аскарлар ёлланма кўшинлар бўлиб, улар ўлжа нақд бўлиб турган вақтлардагина хўжайинига садоқат билан хизмат қилар эди. Учинчидан эса, бу вақтда Ань Лу – шаннинг кўзи хиралашиб, ҳатто, кўр бўлганлиги ҳақидаги маълумотлар ҳам манбаларда мавжуд. Шу каби қатор омиллар натижаси сифатида 757 – йилнинг 30 – январидида Ань Лу – шань ўз маслаҳатчиларидан бўлган Янь Чжуан ва роҳиб Ли Чжу – эрлар томонидан қатл этилади¹¹⁵. Фитначилар Ань Лу – шаннинг ҳарбийлар орасидидаги юксак обрў – эътиборга эга эканлигини яхши англлар эдилар. Эҳтимол, шунинг учун ҳам Ань Лу – шань қатлини унинг яқин сафдошларидан ҳам яширишга уринадилар. Улар кўмондоннинг касал бўлиб қолганлиги ҳамда тахтдан ўғли фойдасига воз кечганлигини эълон қиладилар¹¹⁶. Бу вақтда кўзғолон етакчисининг катта ўғли пойтахтда қатл этилган бўлиб, Ань Лу – шаннинг иккинчи ўғли Ань

¹¹³ Гумилев Л. Н. Ўша жойда.

¹¹⁴ Гумилев Л. Н. Қадимги турклар. – Т.: Фан. 2007. – Б. 422., http://en.wikipedia.org/wiki/Pugu_Huai'en

¹¹⁵ Ҳайитов Ш. Орзиев М. Эргашев Ж. Марказий Осиё ва Хитой: Буюк ипак йўли чорраҳаларида. – Бухоро: Дурдона, 2014. – Б. 47., Гумилев Л. Н. Қадимги турклар. – Т.: Фан. 2007. – Б. 422., http://en.wikipedia.org/wiki/An_Lushan

¹¹⁶ Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3 – Томах. Том – 1. М – Л.: Наука, 1950. – С. 312.

Цин – суюй тирик фарзандлари орасида энг каттаси эди. Баъзи манбаларда Ань Лу – шан иккинчи ўғлининг ақли ноқислиги сабабли уни ўз вориси деб тан олмасдан, учинчи ўғли Ань Цинъэнни ворис қилиб тайинламоқчи бўлганлиги сабабли қатл этилган бўлиши эҳтимоли хусусида фикрлар мавжуд¹¹⁷. Ань Лу – шаннинг ўлими кейинчалик ошкор бўлсада, кўпгина кўзғолончиларга энди ортга йўл йўқлиги сабабли Ань Цин – суюйга эргашишда давом этадилар.

Ань Лу – шаннинг вафоти кўзғолончилар лагерида ўзаро ишончсизлик ва кучларнинг парокандалигига сабаб бўлди. Бунга сўғдийлар етакчиси – Кан Аи кул таркан(7) нинг империя томонига ўтиб кетиши яққол мисол бўла олади. Кўзғолончиларнинг мохир саркардаларидан бир Ши Сы мин Тайюань шаҳрини 757 – йилнинг бошида қамал қилган эди. Қамалда қолган империя армиясининг мағлубияти муқаррар эканлиги аниқ бўлгани ҳолда Ань Цин – суюй Ши Сы минга қамални тезда тўхтатишни ва кўзғолончиларнинг шимолий маркази бўлган Фанъян ҳудудига чекинишини қатъий буюради¹¹⁸. Бу эса кўзғолончилар орасидаги бўлинишнинг бошланиш нуқтаси деб баҳолашга асос бўла олади.

Ань Цин – суюй, шунингдек, ўз саркардаларидан бири Инъ Цзы – цига империя шарқидаги муҳим қалъаларидан бири ҳисобланган Суйянни қамал қилишга буюради. 757 – йилнинг январидан бошланган қамал октябрь ойига қадар, яъни, ўн ойга чўзилиб кетади. Ушбу қалъани Тан империяси саркардаси Чжан Сюнь 10 минг кишилик қўшин билан ҳимоя қилаётган эди. Табиий равишда кўзғолончилар сон жихатидан устунликка эга эдилар. Аммо, турли тарихий манбаларда кўзғолончиларнинг сони бир неча маротаба кўпайтирилиб, уларнинг сони 130 минг, 150 минг, 300 минг каби рақамларда келтирилган. Бу каби маълумотлар ишончсиз бўлиб, ушбу манбаларни Хитой муаллифлари тузганлиги сабабли улар кўзғолончиларнинг сонини атайин астрономик даражада кўпайтирганликлари хусусида хулоса чиқаришимиз

¹¹⁷ http://en.wikipedia.org/wiki/An_Qingxu

¹¹⁸ http://en.wikipedia.org/wiki/Shi_Siming

мумкин. Қамалнинг ўн ой давом этиши шаҳарда озик – овқат захираларининг тугашига ва одамларнинг очарчиликдан азият чекишига сабаб бўлганлиги тарихий адабиётларда қайд этилади. Жумладан, очликдан ноилож қолган одамлар, аскарлар одамхўрликкача бориб етадилар. Тарихий манбаларда дастлаб қалъа қўмондони Чжан Сюнь ўзининг севимли канизагини ўлдириб, аскарларига уни гўштани ейишни буюрганлиги хусусида маълумотлар мавжуд. Очликдан қийналган аскарлар ва эркаклар дастлаб шаҳардаги аёлларни, кейин қарияларни, ниҳоят, болаларни ейишган. Бу одамхўрликнинг ташкилий суръатда ва системали олиб борилганлигига яққол мисол бўла олади. “Цзю Тан шу” йилномасида Суйян қамали вақтида 20 – 30 минг киши ўлдирилиб, ейилганлиги(8) билан боғлиқ фикрлар учрайди. Қамал қилинувчилар ҳам охиригача ҳимояланадилар. Тарихий адабиётларда қамалда мудофаачи 10 минг аскардан 9600 киши ҳалок бўлганидан кейингина шаҳар ишғол қилинганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд¹¹⁹.

Ань Цин – суй қўзғолонга етакчилик қилган даврда қўзғолончилар орасида парокандалик юз бера бошлаган. У отаси сингари моҳир дипломат бўмагани етмаганидек, саркардалар орасида ҳам етарлича мавқега эга эмасди. Бунинг устига Марказий Осиё минтақасида эндигина вужудга келган Уйғур ҳоконлиги жангчилари ҳам қўзғолонни бостиришда Тан империясига кўмак беришга келади. Ань Цин – суйга қарши бирлашган қўшинлар 757 – йилнинг кузида ҳужум бошлаб, сентябрь ойида Чанъанни, октябр ойида эса Лоян шаҳарларини эгаллаб оладилар. Лоян шаҳри қўзғолончиларнинг асосий марказларидан бирига айланганлиги сабабли уни империяга қайтариб олиб бериш эвазига уйғурларга 20 минг тўп ипак матоси ваъда қилинган эди. Лоян ишғол қилинган, шаҳар уч кун мобайнида талон – тарож қилинади. Шаҳар оқсоқолларининг уйғурларга 10 минг ипак ўрами беришигина

¹¹⁹ <http://zh.wikisource.org/wiki/舊唐書/卷187下>; http://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Suiyang

хунрезликларни тўхтатишга имкон яратган¹²⁰. Бу мағлубиятдан кейин Ань Цин – суй Хэнань ўлкасидаги Сянчжоу қалъасига чекинади.

Хитойдаги ички сиёсий ва иқтисодий, ижтимоий инқироз ўша даврда жаҳон аҳамиятига эга бўлган воқелик сифатида қаралган. Биз юқорида кўзғолоннинг хабари минтақадаги бир қанча давлатларгача етиб бориб, улардан “ёрдам” келиши билан боғлиқ фикрларни келтирган эдик. Ўз навбатида Тан империяси муаммоларидан фойдаланиб қолишнинг янги воситалари ҳам синаб кўрила бошланди. Бу денгиз қароқчилиги ва Хитойнинг порт шаҳарларини талаш воситаси бўлиб, таниқли шарқшунос олим Э. Шефер Рухшон (Ань Лу – шань) кўзғолони давридаги денгиз қароқчилиги хусусида икки бора тўхталиб ўтади. У келтирган маълумотларга кўра, араб ва форс мусулмон савдогарлари Хайнань ороли денгиз қароқчилари билан биргаликда 758 – йилда Хитойнинг жанубидаги порт шаҳри – Гуанчжоуни талаб, вайрон қилганлар¹²¹.

Илк ўрта асрларда араб – мусулмон денгиз савдоси тараққий этган бўлиб, VIII асрда Хитойнинг жанубидаги порт шаҳарларда араб – мусулмон савдогарларининг савдо колониялари мавжуд эди. Шунингдек, улар экстерриториал ҳуқуқ ҳамда ички бошқарув ҳуқуқини қўлга киритган эдилар. Тарихий адабиётларда араблар ўша даврда асосий порт шаҳарлар бўлган Гуанчжоуни Синкалон, яна бир муҳим порт шаҳар – Цюаньчжоуни Зайтун шаҳри деб номлаганликлари хусусидаги маълумотлар мавжуд¹²².

Бу вақтда кўзғолоннинг асосий маркази бўлиб қолган Сянчжоу қалъаси атрофида курашлар кўзғолоннинг бундан кейинги тақдири учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўла бошлаган эди. Қозоқ тарихчиларидан бўлган А.

¹²⁰ Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3 – Томах. Том – 1. М – Л.: Наука, 1950. – С. 312 – 313., Грумм – Гржимайло Г. Е. Западная Монголия и Урянхайский край. В 3 – Томах. Том – 2. Ленинград, 1926. – С. 339., Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 3, Sui and T'ang China, 589 – 906, Part I. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – p. 480., Груссэ Р. Империя степей. Атилла, Чингиз – хан, Тамерлан. Перевод Х. Хамраева. – Алматы, 2006. – С. 148., Lewis M. E. China's cosmopolitan empire: the Tang dynasty. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2009. – p. 59.

¹²¹ Шефер Э. Золотые персики Самарканда. Книга о чужеземных диковинах в империи Тан. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства “Наука”, 1981. – С. 23; 367.

¹²² Вельгус В. А. Средневековый Китай (исследования и материалы по истории, внешним связям, литературе). – М.: Наука, 1987. – С. 29; 54.

Камаловнинг фикрича, 758 – йилнинг қиши ва 759 – йилнинг баҳорида тўққизта Тан империяси саркардалари уйғур ҳоқонининг учинчи ўғли Қутлуғ чўр тегин(9) раҳбарлигида Сянчжоу(10) қалъасини қамал қиладилар. Н. Я. (Иакинф) Бичурин эса Тан империяси саркардаларига уйғур саркардаси Гучжо Деле исмли шахснинг етакчилик қилганлиги билан боғлиқ фикрларни келтириб ўтган¹²³.

Қўзғолончиларнинг асосий раҳбари қароргоҳига ҳужум қилиш курашнинг ҳал қилувчи палласи бўлиб ҳисобланади. Аммо, бу вақтда қўзғолончиларнинг кучлари ҳақиқатдан ҳам бўлиниб кетиб, улар орасида парокандалик бошланган эди. Бунинг ҳам асосий айбдори Ань Цин – суй бўлиб ҳисобланади. Чунки, қўзғолончилар орасида катта таъсирга эга бўлган ва қобилиятли лашкарбошилардан ҳисобланган Ши Сы мин ҳузурига Сянчжоу қамали арафасида Ань Цин – суй туркийлардан бўлган Ашина Чэн – цинни юбориб, унга Ши Сы минни ўлдириб юбориш эвазига қўзғолончиларнинг шимолий чегараларидаги қўшинларни бошқариш ҳуқуқини ваъда қилади. Аммо, сергак Ши Сы мин фитначи Ашина Чэн – цинни ёвуз ниятини англаб, уни ҳибсда тутиб туради. Ши Сы мин бу вазиятда Тан империяси хизматига ўтишни мақбул кўрган ва императорга тобелик изҳор этган. Император Су – цзун Ши Сы минни унга итоат этувчи 80 минг кишилиқ қўшиннинг қўмондони деб тан олади ва Ши Сы минни қўзғолон маркази бўлиб ҳисобланган Фаньян ўлкаси ҳарбий ноиб деб эълон қилади¹²⁴.

Қўзғолончилар кучининг заифлашуви эса биз юқорида тилга олган Сянчжоу қамалини юзага келтирган эди. Қўзғолончиларнинг енгилиши аниқ бўлиб қолган бир вақтда Ши Сы миннинг яна қайтадан қўзғолончилар сафига қайтиши империя ва уйғур армиясининг мағлубиятига сабаб бўлган. Ши Сы

¹²³ Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3 – Томах. Том – 1. М – Л.: Наука, 1950. – С. 314., Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 3, Sui and T'ang China, 589 – 906, Part I. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – p. 480., Kamalov A. Turks and Uighurs During the Rebellion of An Lu – shan Shih Ch'ao – yi (755 – 762).//Central Asiatic Journal (International Periodical for the Languages, Literature, History and Archaeology of Central Asia), № 45. 2001. – p. 243 – 253.

¹²⁴ Гумилев Л. Н. Қадимги турклар. – Т.: Фан. 2007. – Б. 423., http://en.wikipedia.org/wiki/Shi_Siming

мин Сянчжоуни қамал қилиб турган саркардаларни бирин – кетин мағлубиятга учратади. Қамал қилган кўшинлар сони хусусида Н. Я. Бичурин 600 минг киши деган астрономик рақамларни ҳам келтирган. Шунингдек, Ши Сы мин хужуми кутилмаган ва кўкқисдан бўлганлиги сабабли рақибларнинг отлиқ аскарлари, айниқса, катта талафот кўрган. Ҳал қилувчи жангда Ши Сы мин Ли Гуан – би, Ван Сы – ли, Хэй Шу – И, Лу Гын каби Тан саркардаларини мағлуб этади. Жангнинг авж палласида бирдан даҳшатли тўфон туриб, кўзғолончилар шимол томонга, империя кўшинлари эса жануб томонга қочиб кетадилар. Бир қадар батартиб чекинган Го Цзы – и кўшинлари кўзғолончиларни Янхэ дарёсидан осонлик билан ўтишларига қарши чора сифатида дарё кўпригини бузиб ташлайдилар. Тўфон натижасида 10 минг отлиқдан иборат Го Цзы – и армиясидан 3 минги омон қолган, холос¹²⁵.

Ши Сы миннинг яна қайта кўзғолон кўтаришига сабаб сифатида тарихий адабиётларда унинг ёнида гаровда турган Ашина Чэн – цин ёрдамида император Су – цзуннинг уни ўлдиришга уриниши, шунингдек, Ши Сы миннинг империя армиясининг шимолий қисм қўмондони ҳисобланган саркарда Ли Гуан – би билан бўлган рақобати кабилар қайд этилади. Л. Н. Гумилёв фикрича эса, Сянчжоу қамали даврида кўзғолончиларнинг охириги таянч нуқтасини ишғоли этилиш арафасида император Су – цзун отаси Сюань – цзунни пойтахтга олиб келиб, унга ҳокимиятни бериши масаласи кун тартибига чиқиб қолади. Бунинг оқибатида валиаҳдлик, ворислик масалаларида саройда яна фитна авж олиб, кўзғолонни мағлубиятга учратишга хизмат қилганларни тақдирлаш, кўзғолончилар ва уларга хайрихоҳ бўлганларни жазолаш масалалари кўриб чиқила бошланган эди. Ши Сы минга нисбатан ҳам душманона қарашлар авж олиб, унинг ҳаракатларидан огоҳ бўлиб, кузатиб туриш ва саройга ахборот бериб туриш, зарур пайтда ўлдириш учун унинг хузурига империя жосуслари юборилган

¹²⁵ Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3 – Томах. Том – 1. М – Л.: Наука, 1950. – С. 314 – 315.

эди. Ши Сы мин империя томонидан юборилган жосусларни тутиб ўлдириб, кўзғолончилар томонига ўтади. Бу амалда кўзғолоннинг қайтадан бошланиши эди, деган хулосаларни Л. Н. Гумилёв таъкидлайди¹²⁶.

Ши Сы мин Сянчжоу учун бўлган жангда ғалаба қилгандан кейин шаҳарга кириб, кўзғолончиларнинг раҳбари Ань Цин – суй ва унинг маслаҳатчиларини қатл этади. Сянчжоу ҳимояси учун ўғли Ши Чао – и ни қолдириб, ўзи Фаньян ўлкасига қайтган. Кўзғолончилар лагерида бир қадар тартиб ўрнатиб, ўзини 759 – йилнинг май ойида Ань Лу – шань тузган Янь давлати императори деб эълон қилади¹²⁷. Бу кўзғолон тарихида янги саҳифа очилганлигидан далолат берар эди. Аммо, нима бўлганда ҳам кўзғолончилар эндиликда қийин аҳволда қолиб, уларга қарши иттифоқ амалда шаклланган ва кучга тўлган бўлиб, кўзғолончилар ҳукмронлик қилаётган ҳудудлар талон – тарож этилиши натижасида Хитой шимолида иқтисодий муносабатлар бутунлай издан чиқиб кетган эди. Бу эса кўзғолончиларнинг иқтисодий ва ҳарбий қудрати орқага кетганлигини англатар эди.

Изоҳлар

1) Ли Си – Е – Талос водийсидаги жангда араблардан мағлубиятга учраган Тан саркардаларидан бири. Ань Лу – шань кўзғолони даврида ғарбдан чақириб олинган. Кўзғолонни бостириш учун бўлган жангларда 759 – йил яраланиб, вафот этади¹²⁸.

2) Шато турклари – қадимий туркий қабилалардан бири, IX асрга қадар Шарқий Туркистон ҳудудидаги Бешбалиқ атрофларида яшаганлар. Ань Лу – шань кўзғолони даврида уйғурлар билан ҳамкорликда империя қўшинлари томонидан урушга кирганлар. Кўзғолондан сўнг улар уйғурлар билан иттифоқда тибетликларга қарши курашганлар. 788 – йилга қадар

¹²⁶ Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 3, Sui and T'ang China, 589 – 906, Part I. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – p. 480., Гумилев Л. Н. Қадимги турклар. – Т.: Фан. 2007. – Б. 424 – 425., http://en.wikipedia.org/wiki/Shi_Siming

¹²⁷ Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3 – Томах. Том – 1. М – Л.: Наука, 1950. – С. 315., Грумм – Гржимайло Г. Е. Западная Монголия и Урянхайский край. В 3 – Томах. Том – 2. Ленинград, 1926. – С. 338.

¹²⁸ http://en.wikipedia.org/wiki/Li_Siye

хитойликларнинг ғарбий ўлка ноиблиги мавжуд бўлиб туришида шатоларнинг Хитой билан иттифоқ эканликлари сабаб бўлади. Тибетликлар тазйиқи кучайгач, 788 – йили Хитой маъмурларининг империяга қайтишида ҳам Шато турклари уйғур ерлари чегараси орқали уларнинг бежавотир ўтишларига имкон яратган¹²⁹. 790 – йилда Шато туркларининг Уйғур хоқонлиги билан муносабатлари кескинлашиб, Тибет давлати билан иттифоққа киришадилар. Улар X аср бошларига қадар Ордос худудидида кўчиб юрадилар. Тан империяси қулагач, Шимолий Хитойда Кечки Тан (923 – 936 йй), Кечки Цзинь (936 – 946 йй) ва Кечки Хань (947 – 951 йй) сулолаларига асос солганлар. Шато туркларининг кейинги тарихи Кидан (Ляо) давлати билан боғлиқ ҳолда кечади¹³⁰.

3) Даши – Тан империяси даврида Араб халифалигининг манбаларда номланиши.

4) Муюнчур – Уйғур хоқонлигининг иккинчи хоқони (746 – 757 йй). Унинг ҳукмронлиги даврида хоқонлик Марказий Осиёдаги энг қудратли давлатга айланди. Уйғур хоқонлиги чегаралари унинг даврида ғарбда Олтойгача, шарқда Хинган тоғларигача, жанубда Гоби чўли, шимолда Саян тоғларига қадар худудларни ўз ичига олган. У шарқда киданларнинг, шимолда қирғиз ва татарларнинг исёнларини бостиради¹³¹.

5) Хитойда туркий халқларнинг от билан савдо қилиши муҳим аҳамиятга эга бўлиб, тарихий адабиётларда VII – VIII асрларда Хитойга олиб келинган ҳар бир от 40 – 50 бўлак (бир бўлак 13, 3 метрни ташкил этган. Бунга сабаб ўша давр анъаналари бўйича бир кўйлақлик мато шу ўлчамдан чиққан) ипак матог тенг баҳоланган. 780 – йилда Тан империяси уйғурларга 1 млн 80 минг бўлак ипак мато қарз бўлган. 830 – йилда уйғурлар томонидан Хитойга сотилган отлар эвазига 230 минг бўлак ипак мато тўланган¹³².

¹²⁹ Зотов В. Китай и Восточный Туркестан в XV – XVIII вв. (межгосударственные отношения). – М.: Наука, 1991. – С. 57.

¹³⁰ Малявкин А. Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии: Тексты и исследования. – Новосибирск: Наука, 1989. – С. 313.

¹³¹ Кумеков Б. Е. Государство кимаков IX – XI вв. по арабским источникам. Алма – Ата: Наука, 1972. – С. 41., Камалов А. К. Древние уйгуры. VIII – IX вв. – Алматы: Наш Мир, 2001. – С. 137 – 147.

¹³² Хўжаев А. Буюк ипак йўли. – Т.: ЎзМЭ, 2007. – Б. 182 – 183.

6) Пугу Хуай – эн – келиб чиқиши телеларнинг Пугу (Буғу) қабиласидан бўлган Тан империяси саркардаси. У Ань Лу – шань кўзғолони даврида уйғурлар билан иттифоқ тузишнинг ташаббускори ва ташкилотчиси эди. Унинг бобоси Пугу Геланбаян ушбу қабила раҳбари бўлиб, у ўз қабиласи билан биргаликда 646 – йили Тан империясига бўйинсунган. Тяньбао эраси даврида Пугу Хуай – эн Ань Лу – шаннинг жияни Ань Сы – шуннинг қўл остида Шофан ўлкасида хизмат қилган. Ань Сы – шунь кўзғолонга қатнашмаган бўлса-да, Ань Лу – шанга алоқадорликда айбланиб, пойтахтга чақириб олиниб, кейинчалик қатл этилгач, Пугу Хуай – эн Го Цзы – и қўл остида хизмат қилган. Кўзғолонни бостиришда фаол иштирок этиб, Тан империяси олдида улкан хизматлар кўрсатган бўлса-да, кейинчалик унга нисбатан тухмат уюштирилиб, хоинликда айбланган. Бундан ғазабланган Пугу Хуай – эн 764 – йилнинг майида уйғурлар ва тибетликлар ёрдамида кўзғолон кўтарган эди. Аммо, тўсатдан Чанъанга ҳужум вақтида вафот этиши (765 – йил, 27 – сентябрь) унинг иттифоқчилари бўлган уйғурлар ва тибетликлар ўртасидаги курашнинг бошланиб кетишига сабаб бўлади¹³³.

7) Кан Аи кул таркан – сўғдларнинг таниқли вакилларида бири. Унинг хоинлиги кўзғолончилар кучини кескин камайтирди. Таниқли олим С. Г. Кляшторний маълумотларига кўра, бу сўғд уруғи бошлиғи аслида 690 – йилда таваллуд топган бўлиб, иккинчи Турк ҳоконлиги даврида 712 – йилдан бошлаб Қопоғон ҳоконнинг маслаҳатчиси бўлади. 742 – йилда ҳоконликнинг тугатилиши арафасида у Хитой томонга қочиб ўтади ва Ань Лу – шань кўзғолони даврида унинг яқин кишиларидан бирига айланган. Кан Аи кул таркан 757 – йилда кўзғолончиларнинг биринчи мағлубиятидан сўнг империя қўшинлари томонига икки ўғли билан қочиб ўтади. У Хитой империяси армиясида катта ҳарбий лавозимларда ишлаб, Ши Сы мин ва Ши Чао – и қўшинларига қарши кураш олиб борган. Кан Аи кул таркан 766 – йилда вафот этди¹³⁴.

¹³³ Гумилев Л. Н. Қадимги турклар. – Т.: Фан. 2007. – Б. 429., http://en.wikipedia.org/wiki/Pugu_Huai'en

¹³⁴ История и культура Центральной Азии. – М.: Наука, 1983. – С. 132.

8) “Эски Тан тарихи” йилномасида Суйян қалъаси қамали дахшатлари келтирилган 187 – китобнинг 3 – қисмидаги фикрларнинг айнан хитойча иероглифлари ва унинг таржимасида учраши мумкин бўлган айрим ноаникликлар учун китобхонлардан олдиндан узр сўраймиз:

“...賊將尹子奇攻圍經年。巡以雍丘小邑，儲備不足，大寇臨之，必難保守，乃列卒結陣詐降，至德二年正月也。玄宗聞而壯之，授巡主客郎中、兼禦史中丞。尹子奇攻圍既久，城中糧盡，易子而食，析骸而爨，人心危恐，慮將有變。巡乃出其妾，對三軍殺之，以饗軍士。曰：「諸公為國家戮力守城，一心無二，經年乏食，忠義不衰。巡不能自割肌膚，以啖將士，豈可惜此婦，坐視危迫。」將士皆泣下，不忍食，巡強令食之。*乃括城中婦人；既盡，以男夫老小繼之，所食人口二三萬，人心終不離變。*¹³⁵”

“... Хоин саркарда Инъ Цзы – ци қамалга олмоқ давомида йил. (Чжан) Сюнь орқали уйғунлик тепалик кичик худуд, жамғармоқ бутунлай етарли эмас, кучли ҳужум яқинлашмоқ унга, муқаррар қийинчилик сақлаб турмоқ, ўшанда қатор аскар тизилмоқ ҳарбий шайланмоқ парокандалик, Чжи – дэ (эраси) иккинчи йил биринчи ой бўлмоқ. Сюань – цзун эшитмоқ ҳамда кучайтирмоқ уни, юборилмоқ (Чжан) Сюнь хўжайин меҳмон севимли ичи, мувофиқ бошқармоқ тарих ичи ёрдамчи. Инъ Цзы – ци қамалга олмоқ давомида узоқ, шаҳар ичи очарчилик тамоман, савдолашмоқ бола ҳамда емоқ, майдаламоқ жасад ҳамда пиширмоқ, ҳиссиёт ўлимолди кўрқув, ўйламоқ саркарда бўлмоқ натижа. (Чжан) Сюнь ўшанда чиқармоқ ўз канизак, олдида уч аскарлар ўлдирмоқ уни, орқали овқатлантирмоқ аскарлар зобит. Айтмоқ: “Барча ишламоқ учун давлат уй зулм имкони ча ҳимояламоқ шаҳар, чин юракдан иккиланишсиз, орқали йил етишмаслик озуқа, содиқлик

¹³⁵ <http://zh.wikisource.org/wiki/舊唐書/卷187下>

тўғрилиқ асло чарчамай. (Чжан) Сюнь йўқ имконият ўзи бўлаклармоқ гўшт тери, орқали овқатланмоқ саркарда зобит, нахотки бўлсин афсуслар ушбу аёл, ўтирмоқ қарамоқ хавф яқинлашмоқ”. Саркарда зобит барча йиғламоқ тиззаламоқ, асло олмоқ емоқ, (Чжан) Сюнь қаттиқ буюрмоқ емоқ уни. ***Ўшанда ушланмоқ шаҳар ичи аёл киши; давомиди тамоман, орқали эркак киши қариялар болалар давоман уни, жой емоқ киши оғиз йиғирма ўттиз минг, одамлар юракдан охиригача асло қаршилик натижа***”.

9) Қутлуғ чўр тегин – уйғур хоқони Муюнчурнинг учинчи ўғли. 758 – 759 йилларда Хитойда Ань Лу – шань кўзғолонига қарши урушларда қатнашади. 768 – йил августида 3 минг отлиқ билан пойтахт Чанъанни ишғол этиб, олти ой кўлида ушлаб туради¹³⁶.

10) Сянчжоу – Хэбэй ўлкасининг жануби – ғарбидаги мустаҳкам қалъа, ҳозирги Аньян шаҳри ҳудудига тўғри келади¹³⁷.

V. МАҒЛУБИЯТ. ҚЎЗҒОЛОН ОҚИБАТЛАРИ

Ши Сы миннинг Сянчжоудаги муваффақияти кўзғолон ва унинг иштирокчилари учун катта аҳамиятга эга бўлди. Бир томондан, кўзғолончилар ёлғизланиб, душман қуршовида қолган бўлсалар, иккинчи томондан улар Ши Сы мин мисолида исёнчиларнинг кечирилмаслигини тушиниб етадилар. Империя ва унинг иттифоқчилари ҳам, кўзғолончилар ҳам ҳал қилувчи жанглар олдинда эканлигини яхши тушунар эдилар. Урушни имкон қадар тез тугатиш ниятида, шунингдек, Сянчжоуда ғалаба қозонилмаган бўлса-да, табиий офат туфайли эришилган муваффақиятни мустаҳкамлаш учун исёнчилар империя кўшинларига қарши ҳарбий юришларини давом эттирадилар. Ши Сы мин 759 – йилнинг кузида Бяньчжоуни, 760 – йил ёзида шарқий пойтахт Лоян шаҳрини қўлга

¹³⁶ Kamalov A. Turks and Uighurs During the Rebellion of An Lu – shan Shih Ch’ao – yi (755 – 762).//Central Asiatic Journal (International Periodical for the Languages, Literature, History and Archaeology of Central Asia), № 45. 2001. – p. 243 – 253.

¹³⁷ Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 3, Sui and T’ang China, 589 – 906, Part I. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – p. 480.

киритади¹³⁸. Бу кўзғолончилар қўлга киритган охирги муваффақиятлардан бўлиб қолди, десак муболаға бўлмайди. Аслида эса империянинг кўзғолонга қарши курашишга етарлича кучи қолмаган, кўзғолончиларнинг ҳарбий ва иқтисодий захиралари қолмаган, бир сўз билан айтганда, урушда дуранг натижа бўлиб, бу ҳар икки томонни ҳам қониктирмасди. Ҳар икки томон ҳам нафас ростлаб олиш ва кучларни қайта тиклашга зўр бериб урина бошлайди. Бу вақтда куч – қудратга эндигина эришаётган Уйғур ҳоқонлиги қўшинлари ҳам кўзғолон кўтарган қирғизларни ўзига қайтадан итоат эттириш мақсадида ортга қайтган эди. Бунинг устига Уйғур ҳоқони Муюнчурнинг вафоти ҳам уйғурларнинг империяга ҳарбий ёрдамнинг кечикишига сабаб бўлади¹³⁹.

Хитойнинг Тан империяси бу даврда ҳарбий – иқтисодий жиҳатдан бениҳоя кучсизланиб, мамлакатдаги аҳолининг кун кечирishi кун сайин оғирлаша борди. Бунинг устига қўшинларни таъминлаш, уларга маош бериш, қуроллантириш, ёлланма чет эл қўшинларига тўланадиган тўловлар ҳам мамлакат аҳолиси елкасидаги оғир юк эди. Шунинг учун Тан империясига содиқ қолган ҳудудларда ҳам 759 – йилдан эътиборан Ань Лу – шань кўзғолонига боғлиқ бўлмаган ҳолда бир қатор кўзғолонлар юз беради. Бу кўзғолонлар стихияли тарзда бўлиб, асосан солиқ тўлов ва мажбуриятларининг кўпайиб кетиши натижасида келиб чиққан очарчилик муаммосига қарши қаратилган ҳаракатлар эди. Тан империясида бу каби оддий халқ чиқишларидан ўша давр тарихий манбаларида сақланиб қолинганлари куйида келтириб ўтилади. Жумладан, 759 – йилнинг охири ва 760 – йилнинг бошларида Янцзи дарёсининг ўрта оқимида, 760 – 761 йилнинг қишида Янцзи дарёсининг куйи қисмида Лю Чжань(1) бошчилигида, 761 – 762 йилларда Сычуанда, 762 – йилнинг кузида Чжецзян

¹³⁸ Ўша асар. – р. 481; 566.

¹³⁹ Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3 – Томах. Том – 1. М – Л.: Наука, 1950. – С. 316., Гумилев Л. Н. Қадимги турклар. – Т.: Фан. 2007. – Б. 426

ўлкасида Юань Чао(2) бошчилигида деҳқонлар қўзғолони каби бир қатор халқ ҳаракатларини мисол тариқасида келтириб ўтишимиз мумкин¹⁴⁰.

Узоққа чўзилган хунрезликлар хитой халқини оғир жабр – зулм гирдобига тортган эди. Аммо, урушнинг ҳам ҳал қилувчи дақиқалари яқинлашиб келаётганди. Ши Сы мин моҳир саркарда бўлса-да, узоқни кўра оладиган сиёсатчи эмасди. Шундай бўлса-да, у ўзига садоқатли кишиларни танлай оларди. Тарихий адабиётларда Ши Сы минга сифат берилганда, унинг асосий муаммоси ўғиллари орасидаги муносабат эканлигини билиб олиш мумкин. Н. Я. Бичурин маълумотларида, Ши Сы мин шубҳаланувчи, қонни хуш кўрувчи эканлиги, у катта ўғли Ши Чао – ини унчалик хуш кўрмаганлиги, ҳатто, уни ўлдириб, кичик ўғли Ши Чао – цинний ўзининг меросхўри сифатида кўриш нияти мавжудлигини, шунингдек, 761 – йилда, империяга қарши ҳарбий юришга кетаётган даврда қўзғолончиларнинг маркази бўлган Фаньянда кичик ўғлини қолдириб, катта ўғлини Шаньчжоу қальасини эгаллашга юборганлиги қайд этилади¹⁴¹. Бу ота ва ўғил ўртасида катта ихтилофларга сабаб бўлади. Табиийки, бундай вазиятда низодан фойдаланиб қолувчилар доимо топилади.

Ши Чао – и 761 йилда Шаньчжоуни истило қилиб, ҳарбий муваффақият борасида саркардалар ишончини ҳам қозонишга муваффақ бўлади. 761 – йилнинг апрель ойида Ши Сы мин фитна қурбони бўлди. Айрим тарихий адабиётларда Ши Сы минни ўлдирган ёки ўлдиртирган шахслар тилга олинмаса-да, Денис Твитчет тадқиқотларида Ши Сы мин ўз ўғли Ши Чао – и томонидан ўлдирилганлиги билан боғлиқ маълумотларни келтирган. Г. Е. Грумм – Гржимайло маълумотларига кўра, Ши Сы мин Лоян шаҳрини ишғол қилгандан сўнг хитойликлар яна уйғурлардан ёрдам сўраганлар. Қўзғолончилар учун қалтис вазият вужудга келаётганлигига

¹⁴⁰ Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 3, Sui and T'ang China, 589 – 906, Part I. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – p. 482., История стран Зарубежной Азии в средние века. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства Наука, 1970. – С. 224.

¹⁴¹ Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3 – Томах. Том – 1. М – Л.: Наука, 1950. – С. 316.

карамай, Ши Чао – и ўз отасини ўлдиртириши билан боғлиқ фикрлар мавжуд¹⁴².

Ши Сы мин вафотидан кейин кўзғолон раҳбари бўлиб қолган Ши Чао – и тахтга ўтиради. У кўзғолончиларга етакчилик қилиши мумкин бўлган шахсларни йўқ қилиш сиёсатини тута бошлайди. Энг аввало, укаси Ши Чао – цинни ўлдириш учун Фаньян ўлкасига одам юборади¹⁴³. Тан империяси саройида ҳам сиёсий ўзгариш бўлиб, император Су – цзун (711 – 756 – 762 йй) вафот этади. Тан империяси тахтига 762 – йилнинг март ойида император Дай – цзун(3) ўтиради. Кўзғолончилар ҳам, Тан империяси ҳам ғалабага эришиш учун Марказий Осиёда қудратли давлатга айланиб улгурган Уйғур ҳоқонлиги отлиқлари ёрдамига умид боғлайдилар.

Дастлаб Ши Чао – И уйғурларни ўзига ёрдам бериши эвазига империянинг хазинаси ва тахтини беришни ваъда қилиб, уйғурларга вассаллик шартларини ўташини маълум қилади. Бунинг учун уйғурлар унга халқ ва империя ерларини қолдиришлари керак эди. Тан империяси эса уйғурлар ҳузурига туркийлардан бўлган Пугу Хуай – энни юборади. Пугу Хуай – эн ўз қизини уйғур ҳоқонига берган бўлиб, у дипломатик муносабатларни ўрнатишда кўл келиши назарда тутилган эди. 762 – йилда император Уйғур ҳоқонидан ёрдам сўраб, унга ўлжа ва Хитойнинг Хэси, Лунъю провинцияларини беришни ваъда қилади. Чунки, бу ерларга Ань Лу – шань кўзғолони даврида Тибетнинг тазйиқи кучайиб, Дансьян (Тангут) қабилаларининг кириб келиши кучайган эди¹⁴⁴.

Уйғур ҳоқонлиги отлиқлари олдида икки йўл бўлиб, агар кўзғолончилар таклифига кўнсалар, империя яксон бўлар, лекин унинг зарбдор урушларда чиниққан кўшини сақланиб қолинар эди. Уйғурлар учун

¹⁴² Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 3, Sui and T'ang China, 589 – 906, Part I. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – p. 566., Грумм – Гржимайло Г. Е. Западная Монголия и Урянхайский край. В 3 – Томах. Том – 2. Ленинград, 1926. – С. 338.

¹⁴³ Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3 – Томах. Том – 1. М – Л.: Наука, 1950. – С. 316.

¹⁴⁴ Кычанов Е. И. Очерк истории Тангутского государства. – М.: Наука, 1968. – С. 18.

бу манфаатли эмас эди. Улар иккинчи йўлни, яъни империяни сақланиб қолиш ва унинг армиясини яқсон қилишни танлашди¹⁴⁵.

Уйғур ҳоконлиги отликлари ёрдамида 762 – йилнинг ноябрида Лоян қайта Тан империяси қўл остига ўтди. Шаҳар бу сафар тўлиқ вайрон ҳолатига тушиб қолган эди. Уйурлар Хитойга 4 минг зарбдор отлик қўшин ва 10 минг ёрдамчи отлик қўшин, шунингдек, аскарларнинг отларини алмаштириб олишлари имконини берувчи уюрларни ҳам олиб келган эдилар. Лоян шаҳри учун бўлган жангда исёнчилардан 60 минг киши ўлдирилди ва 20 минги асирликка олинди¹⁴⁶.

Тан империяси ва уйғур ҳоконлиги қўшинлари Пугу Чан (Пугу Хуай – эннинг ўғли) бошчилигида Ши Чао – и бошчилигидаги қўшинларни таъқиб этишни давом эттирадидлар. Қўзғолончиларнинг оммавий тарзда империя қўшинлари олдида таслим бўлиш ҳоллари кузатила бошланди. Ши Чао – и ўзига итоатда бўлган икки қалъа – Мочжоу ва Фаньянга киритилмайди. Бу қалъа раҳбарлари империяга бўйсунушларини маълум қиладилар. Бу эса қўзғолоннинг тугаганини англатар эди. Ши Чао – ининг шимолга томон, яъни, киданлар ва Си қабилалари орасига чекиниб, бу ерда ўзига куч тўплаш ва ушбу қабилалардан ёрдам олиш йўлидаги урунларини ҳам барбод бўлади. Ши Чао – И ўлдирилади. Унинг ўлими хусусида ҳам турли қарашлар мавжуд. Н. Я. Бичурин Ши Чао – и киданлар томонга кетаётганда, ўрмонда ўзи томонидан тайинланган Фаньян ҳокими Ли Хуай – сянь томонидан ўлдирилган деган фикрларни билдирса, Л. Н. Гумилёв Фаньянда камалда қолиб ўзини осиб ўлдирганлиги билан боғлиқ маълумотларни келтиради. Д. Твитчет тадқиқотларида эса Ши Чао – и киданлар ерига ўтиладиган чегара аҳолиси орасида ўлдирилганлиги билан боғлиқ маълумотларни ёзиб қолдирган¹⁴⁷.

¹⁴⁵ Малявкин А. Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии: Тексты и исследования. – Новосибирск: Наука, 1989. – С. 14.

¹⁴⁶ Гумилев Л. Н. Қадимги турклар. – Т.: Фан. 2007. – Б. 426 – 427.

¹⁴⁷ Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3 – Томах. Том – 1. М – Л.: Наука, 1950. – С. 318 – 319., Гумилев Л. Н. Қадимги турклар. – Т.: Фан. 2007. – Б. 427., Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 3, Sui and T'ang China, 589 – 906, Part I. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – p. 483 – 484.

Ши Чао – ининг ўлими мамлакатда расман осойишталик ўрнатди. Аммо, Хитой ҳудуди вайронага айланган, унинг ҳарбий ва иқтисодий кудратига путур етган эди. Қўзғолон даврида империянинг зарбдор, жанговар қисмлари тор – мор келтирилган эди. Қўзғолондан кейин рақиблардан шафқатсиз ўч олишлар авж олиб кетади. Ань Лу – шань қўзғолонидан кейин Хитой Тан саройида ва мамлакатда “Ань” (安) иероглифи ни шу қадар ёмон кўриб қоладиларки, бу иероглифни Табу (таъқиқланган) ёзувлар сирасига киритадилар. Қўзғолондан сўнг сўғдий ва бошқа миллат вакиллари ўз келиб чиқишларини яширишга урина бошлайдилар. Бу эса мамлакатда савдо – сотиқ муносабатларининг инқирозини келтириб чиқарди. Империянинг ички савдоси деярли тўхтаб қолди. “Ань” иероглифи ишлатилган жой номлари қайтадан ўзгартирилди. Мисол учун, Ань Лу – шань қўзғолонидан кейин шимоли – ғарбий ўлкадаги Тянань қалъаси номи Тяндэга айлантирилди. Хитой ҳудудларида бўлган бухороликлар ҳам бошқа фамилия олишларига тўғри келди. Тан империяси йилномаларида эса Бухоро Бухо, Бухэ ва бошқа атамалар билан атала бошланди¹⁴⁸.

Ань Лу – шань қўзғолони натижасида Тан империяси хазинасига тушадиган солиқ тушумлари ҳам камайиб кетди. Бунга биринчи галда тинч аҳолининг тоғ ва ўрмонларга жанговар ҳаракатлардан қочиб кетиши сабаб бўлган бўлса, иккинчи томондан шафқатсиз уришлар натижасида Хитой аҳолисининг қириб юборилиши ҳам сабаб бўлган. Тарихий адабиётларда Хитойда Ань Лу – шань қўзғолони арафасида 754 – йили 52.880.488 киши яшаганлиги, қўзғолон бостирилгандан кейин, яъни, 764 – йилда Хитой аҳолисининг салмоғи 16.900.000 кишига зўрға етиши ҳақидаги маълумотлар мавжуд. Бу эса империя хазинасига тушумларнинг камайиб кетишига сабаб

¹⁴⁸ Малявкин. А. Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии: Тексты и исследования. – Новосибирск: Наука, 1989. – С. 199., Малявкин А. Г. Историческая география Центральной Азии (материалы и исследования). – Новосибирск: Наука, 1981. – С. 275 – 276., Beckwith C. I. Empires of Silk Road: a history of Central Eurasia from the Bronze Age to the present. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2009. – p. 157.

бўлди. Шунингдек, ўн йил давомида Тан империяси кўшинига 0,5 млн киши жалб қилинган эди¹⁴⁹.

Шимолий чегаралардаги кўзғолон маркази бўлган ўлкалар аҳолиси иқтисодий қийинчиликлар, вайронагарчиликлар натижасида Хитойнинг марказий қисми – Янцзи ҳавзасига бориб жойлаша бошлади. Бу империянинг молиявий маркази ўзгарганлигини англатарди. Кўзғолонгача Хэнань ва Хэбэй ўлкаларида империянинг 25 – 30 фоиз аҳолиси яшаган бўлса, эндиликда бир кунлик масофада бирор қишлоқни ҳам топиб бўлмайд қолган эди. Шимолда ҳарбий ноибликлар сақланиб қолинди ва уларда аввалгидек саркардаларнинг ярим мустақил ҳолда идора усули сақланиб қолди. Хэбэй ўлкаси тўрт қисмга бўлиниб кетди. Шу даврдан бошлаб Хитойнинг Тан империяси сиёсий тарихида ҳарбий сепаратизм авж олиб кетганлигини кўришимиз мумкин¹⁵⁰.

Кўзғолон натижасида Тан империяси ўзининг бир қатор ҳудудларидан ажралган. Тан империясининг ташқи савдо ва дипломатик алоқаларида муҳим аҳамиятга эга бўлган Шарқий Туркистон ҳудудлари Тибет ва Уйғур ҳоқонлиги ўртасидаги кураш майдонига айланди. Хитойнинг ҳозирги Ганьсу ўлкаси ҳудуди ва Шарқий Туркистонда ташкил этилган Хэси ҳамда Лунью ўлкалари Тибет ҳукмронлиги остига ўтади. Империянинг шимолидаги даштлар ва Гоби саҳроси(4) да уғурлар мустаҳкамланиб олдилар. Хитой учун энг ҳалокатли бўлган йўқотиш эса империянинг шимолий ғарбий ҳудудларида, яъни, Ордосда тибетликларнинг мустаҳкамланиб олиши бўлиб, бу империяни дашт билан муносабатларини қийинлаштирар эди. Бундан ташқари, шимолдаги киданлар ва силар Тан империяси назоратидан чиқиб кетади¹⁵¹.

¹⁴⁹ Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3 – Томах. Том – 1. М – Л.: Наука, 1950. – С. 319., Грумм – Гржимайло Г. Е. Западная Монголия и Урянхайский край. В 3 – Томах. Том – 2. Ленинград, 1926. – С. 338., Lewis M. E. China's cosmopolitan empire: the Tang dynasty. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2009. – p. 46.

¹⁵⁰ Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 3, Sui and T'ang China, 589 – 906, Part I. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – p. 485., Lewis M. E. China's cosmopolitan empire: the Tang dynasty. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2009. – p. 3; 60 – 61; 74.

¹⁵¹ Franke H., Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 6, Alien regimes and border states, 907 – 1368. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – p. 4; 49 – 50; 159., Xu Elina-Qian. Historical development of the

Қисқача қилиб айтганда, Ань Лу – шань кўзғолони Тан империясида чуқур инқирозга сабаб бўлиб, эндиликда империя улуғ давлатчилик сиёсатини юрита олмас эди. Аксинча, империя Марказий Осиёда янгидан кучайган Уйғур ҳоконлиги ва Тибет давлати хужумлари олдида ожиз бўлиб қолди.

Изоҳлар

1) Лю Чжань – 760 – 761 йилнинг қишида оч қолган деҳқонлар бошчилигида кўтарилган кўзғолон бошлиғи. Кўзғолончилар Янчжоу, Цзючжоу каби йирик савдо портларини талаб, йирик савдогарларни, бой зодагонларни, йирик ер эгалари ва амалдорларни ўлдирганлар ва қарздорлик хужжатлари йўқ қилинган. Кўзғолончиларнинг стихияли ҳаракати, уларнинг уюшмаганлиги, ғоя ва дастурга эга эмаслиги, империя сиёсий кучларига қарши қаратилмаганлиги, қолаверса, ҳарбий таълим кўрмаганлиги сабабли ушбу кўзғолон тезда мағлуб этилади¹⁵².

2) Юань Чао – 762 – йилнинг кузида Чжецзян ўлкасида очликка қарши кўтарилган халқ кўзғолони раҳбари. Тарихий манбаларда Юань Чао қўл остидаги кўшинларнинг сони 200 минг нафарга етганлиги билан боғлиқ маълумотлар учрайди. Сарой маҳаллий ҳокимликларга бу чиқишни бостириш учун етарлича ёрдам кўрсата олмайди. Юань Чао кўзғолони Тан империясига қарши кўтарилган оддий халқ кўзғолонларидан фарқ қилиб, у бутун бир феодал синфга қарши қаратилган эди. Эҳтимол, шу сабабли ҳам ҳукумат Ань Лу – шань кўзғолони бутунлай бостирилгандан кейингина бу кўзғолонга қарши катта кўшин ташлашга муваффақ бўлади. Кўзғолон 763 – йилнинг ёзига давом этган¹⁵³.

3) Дай – цзун (727 – 762 – 779 йй) – асл исми Ли Ю бўлиб, отасидан сўнг тахтга Дай – цзун номи билан ўтиради. Хитой анъанавий

pre-dynastic Khitan. Helsinki: Multiprint Oy, 2005. – p. 117., Beckwith C. I. Empires of Silk Road: a history of Central Eurasia from the Bronze Age to the present. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2009. – p. 146; 172

¹⁵² Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 3, Sui and T'ang China, 589 – 906, Part I. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – p. 482.

¹⁵³ История стран Зарубежной Азии в средние века. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства Наука, 1970. – С. 224.

конфуцийлигидан кўра будда динига ихлоси баланд бўлиб, унинг ҳукмронлик йилларида бу дин руҳонийларининг таъсири сезиларли даражада ўсди. Унинг ўғай онаси малика Чжан уни ўлдириб, ўзининг ўғлини тахтга ўтказмоқчи бўлади. Аммо, будда дини роҳиби Ли Фу – го фитнани фош этган ва қироличани ўлдиртирган. Шундай бўлса-да, кейинчалик Ли Фу – гонинг ўзи ҳам ёлланма қотил томонидан 762 йилнинг 8 – ноябрида ўлдирилади. Айрим маълумотларда уни императорнинг ўзи яширинча қатл эттиргани хусусидаги фикрлар ҳам учрайди¹⁵⁴.

4) Гоби саҳроси – Хитой ва Мўғилистон ҳудудидаги чўл ва чала чўл ландшафтли ҳудуд. Мўғул тилидан таржимаси “сувсиз жой” маъносини англатади. Майдони – 1.300.000 км кв¹⁵⁵.

¹⁵⁴ Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 3, Sui and T'ang China, 589 – 906, Part I. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – p. 572 – 573., http://en.wikipedia.org/wiki/Emperor_Daizong_of_Tang

¹⁵⁵ ru.wikipedia.org/wiki/Гоби

ХУЛОСА

Хитойда Тан империяси ўз қудратининг чўққисига иккинчи император Ли Шимин (Тай – цзун, 626 – 649 йй) даврида эришди. Империя қудратининг калити – кечириш ва рағбатлантириш сиёсатида бўлиб, Ли Шимин бу сиёсат натижасида турклар, тибетликлар, корейслар сингари кўплаб халқларни ўзига бўйсундиришга эришди. У бошлаб берган сиёсат VIII бошларига қадар ижобий натижа бериб, империя гуллаб – яшнади. Бу тараққиётнинг замирида ўзга халқ вакилларининг Тан империясига садоқатли хизматлари ҳам муносиб аҳамиятга эга. VIII аср биринчи ярмида Тан империясида сиёсий курашларнинг авж олиши, мамлакатда чет эллик ҳарбий саркардаларга нисбатан душманона кайфиятнинг кучайиб бориши кўзга ташланади. Ань Лу – шаннинг нафақат ҳарбий саркарда, балки, моҳир сиёсатчи, дипломат сифатида шаклланишида ҳам ушбу сарой фитналари ва ички низоларнинг ўрни бекиёсдир.

Марказий ҳокимиятга интилиш, кучли инсон бўлиш майда миллат вакилларининг яшаб қолишлари учун биринчи галдаги вазифага айланиб, кучли ирода, зийраклик ва сиёсий низолардан оқилона фойдаланиш каби омилларни кучайишига уларга ўтказилаётган жабр – зулм сабаб бўлади. Буюк ипак йўлидаги савдо – иқтисодий муносабатлар туфайли Хитойда яшаб қолишга мажбур бўлган сўғдлар ҳам бу каби жараёнларни ўз бошидан ўтказди. Келиб чиқиши сўғдий Ань Лу – шань Тан империяси армиясидаги оддий таржимонликдан олий саркардалик даражасига қадар кўтарилиб боришида биз юқорида таъкидлаган омиллар муҳим аҳамиятга эга бўлганлигини кўрамыз.

Тан империяси учун чет эллик саркардалар фақатгина бўйсундирилган халқларни итоатда тутиб туриш, уларга қарши курашларда фойдаланиш учунгина зарур эди. Ҳар қандай ўзга эл вакили бўлган саркарданинг хитойлик амалдорга ҳурматсизлиги унинг империя олдидаги хизмати қанчалик бўлмасин шафқатсизлик билан жазоланган. Бунга мисол

тариқасида Пугу Хуай – эн фаолиятини юқоридаги фикрларимизда келтириб ўтган эдик. Ань Лу – шань Тан империяси учун тибетликлар, Кидан ва Си қабилалари хавфини бартараф этиш учун зарур бўлиб, кейинчалик уни сиёсат майдонидан четлаштиришга бўлган уринишлар ушбу қўзғолонни келтириб чиқарди.

Нафақат Тан империясида, балки, дунёнинг барча мамлакатларида қўзғолонлар халқ томонидан ҳам, ҳукумат томонидан ҳам қўллаб – қувватланмаган. Ань Лу – шань қўзғолони ҳокимиятга интилиш, рақибларни жазолаш каби мақсадлар йўлидаги уриниш бўлиб, оддий халқ манфаатларини кўзламаганлиги, талончилик ва зўравонлик авж олганлиги билан характерланади. Бунинг натижасида Ань Лу – шань ва унинг тарафдорлари ўзга давлатлар томонидан ҳам қўллаб – қувватланмади. Уйғур хоқонлиги ва Тибет давлати, ҳатто, узоқ Араб халифалиги ҳам Хитойни талаш, унинг бойликларини ўлжа қилиб олиш умидида Ань Лу – шань қўзғолонини бостиришда ўз “ёрдам” ларини таклиф этадилар.

Қўзғолоннинг меҳнаткаш халқ манфаатидан йироқлиги, исёнчилар лагеридаги сиёсий низолар, Уйғур хоқонлиги ҳужуми Ань Лу – шань қўзғолонининг мағлубият билан тугашига сабаб бўлади. Аммо, бу қўзғолоннинг тарихий аҳамияти шундаки, Хитойнинг Тан империяси энди агрессив сиёсат юрита олмас, ички муаммолар гирдобига тортилган эди. Муаммонинг яна бир томони шундаки, Хитойдаги сўғдлар, уларнинг бундан кейинги тақдири, маҳаллий аҳоли таркибига сингиб бориш жараёнлари каби қатор масалалар хусусида, ҳатто, Хитой тарихий адабиётларида ҳам етарли маълумотлар қайд этилмади. Ушбу муаммо устида тадқиқот олиб бориш келажак олдидаги муҳим вазифалардан бири, деб ҳисоблаймиз.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Президент И. А. Каримов асарлари

I.1. Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т.: Шарқ, 1998. – 32 б.

I.2. Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. – 174 б.

I.3. Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т. 5. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 384 б.

I.4. Каримов И. А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари олий қадрият. Т. 14. – Т.: Ўзбекистон, 2006. – 280 б.

II. Манбалар

II.1. Лю Сюй 劉煦. Цзю Тан шу (Эски Тан тарихи) 舊唐書. Бўлим 187(c) 卷 187 下

II.2. Оуян Сю 歐陽修. Синь Тан шу (Янги Тан тарихи) 新唐書. Бўлим 225(a) 卷 225 上

III. Тарихий адабиётлар

III.1. Аҳмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари (Қадимги замон ва ўрта асрлар). – Т.: Ўқитувчи, 2001. – 352 б.

III.2. Баранта // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Том 1. – Т.: ЎзМЭ, 2000. – Б. 634.

III.3. Бичурин Н. Я. История Тибета и Хухунора с 2282 года до Р. Х. до 1277 года по Р. Х. Т. 1. – Спб, 1833. – 258 с.

III.4. Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3 – Томах. Том – 1. М – Л.: Наука, 1950. – 382 с.

III.5. Вельгус В. А. Средневековый Китай (исследования и материалы по истории, внешним связям, литературе). – М.: Наука, 1987. – 203 с.

III.6. Грумм – Гржимайло Г. Е. Западная Монголия и Урянхайский край. В 3 – Томах. Том – 2. Ленинград, 1926. – 898 с.

III.7. Груссэ Р. Империя степей. Атилла, Чингиз – хан, Тамерлан. Перевод Х. Хамраева. – Алматы, 2006. – 592 с.

III.8. Гумилёв Л. Н. Қадимги турклар. – Т.: Фан; 2007. – 500 б.

III.9. Е Лун – ли. Цидань го чжи. История государство киданей (Перевод с китайского, введение, комментарии и приложения В. С. Таскина). – М.: Наука, 1979. – 609 с.

III.10. Зотов В. Китай и Восточный Туркестан в XV – XVIII вв. (межгосударственные отношения). – М.: Наука, 1991. – 168 с.

Ш.11. История Железной империи/Пер. и коммент. Л. В. Тюрюминой. – Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии СО РАН, 2007. – 356 с. + 16 с. (вкл.).

Ш.12. История и культура Центральной Азии. – М.: Наука, 1983. – 364 с.

Ш.13. История Кореи. Том 1. Перевод с корейского Ким Дю Бана, М. Хана, Ю. Н. Шувалова редакция и предисловие М. Пака. – М.: Издательство иностранной литературы, 1960. – 418 с.

Ш.14. История стран Зарубежной Азии в средние века. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства Наука, 1970. – 640 с.

Ш.15. Камалов А. К. Древние уйгуры. VIII – IX вв. – Алматы: Наш Мир, 2001. – 216 с.

Ш.16. Ким Бусик. Самкук саги. Летописи Силла. Издание текста, перевод, вступит, статья и коммент. М. Н. Пака. — М.: Издательская фирма “Восточная литература” РАН, 2001. – 384, VI, 202, VIII с.

Ш.17. Кычанов Е. И. Очерк истории Тангутского государства. – М.: Наука, 1968. – 356 с.

Ш.18. Кычанов Е. И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. – М.: Издательская фирма “Восточная литература” РАН, 1997. – 319 с.

Ш.19. Кляшторный С. Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – М.: Наука, 1964. – 214 с.

Ш.20. Кумекон Б. Е. Государство кимаков IX – XI вв. по арабским источникам. Алма – Ата: Наука, 1972. – 154 с.

Ш.21. Кюннер Н. В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – М.: Издательство Восточной Литературы, 1961. – 392 с.

Ш.22. Малявкин А. Г. Историческая география Центральной Азии (материалы и исследования). – Новосибирск: Наука, 1981. – 337 с.

Ш.23. Малявкин А. Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии: Тексты и исследования. – Новосибирск: Наука, 1989. – 432 с.

Ш.24. Смирнова. О.И. Очерки истории Согда. – М.: Наука, 1970. – 288 с.

Ш.25. Советская историческая энциклопедия. Том 8. Гл. ред. Е. М. Жуков. – М.: “Сов. Энциклопедия”, 1965. – 992 столб. с илл. и карт., 6 л. илл. и карт.

Ш.26. Тихонов В. М., Кан М. История Кореи: В 2 т. Т. 1: С древнейших времен до 1904 г. / Ред., сост. хрон. табл., сост. указателя Т. М. Симбирцева. (Orientalia et Classica: Труды Института восточных культур и античности. вып. 41.) М.: Наталис, 2011. – 533 с.

Ш.27. Хўжаев А. Буюк ипак йўли. – Т.: ЎзМЭ, 2007. – 280 б.

Ш.28. Хўжаев А., Хўжаев К. Қадимги манбаларда халкимиз ўтмиши. Т.: Маънавият, 2001. – 40 б.

Ш.29. Шавкунов Э. В. Государство Бохай и памятники его культуры в Приморье. – Ленинград: Наука, 1968. – 129 с.

Ш.30. Шефер Э. Золотые персики Самарканда. Книга о чужеземных диковинах в империи Тан. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства “Наука”, 1981. – 608 с. с ил.

Ш.31. Қапағон хоқон // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Том 10. – Т.: ЎзМЭ, 2005. – Б. 601.

Ш.32. Ҳайитов Ш. Орзиев М. Эргашев Ж. Марказий Осиё ва Хитой: Буюк ипак йўли чоррахаларида. – Бухоро: Дурдона, 2014. – 55 б.

IV. Хорижий адабиётлар

IV.1. Beckwith C. I. Empires of Silk Road: a history of Central Eurasia from the Bronze Age to the present. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2009. – 472 p.

IV.2. Franke H., Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 6, Alien regimes and border states, 907 – 1368. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – 776 p.

IV.3. Kamalov A. Turks and Uighurs During the Rebellion of An Lu – shan Shih Ch’ao – yi (755 – 762). // Central Asiatic Journal (International Periodical for the Languages, Literature, History and Archaeology of Central Asia). № 45. 2001. – p. 243 – 253.

IV.4. Lewis M. E. China’s cosmopolitan empire: the Tang dynasty. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2009. – 356 p.

IV.5. Twitchett D. The Cambridge History of China. Vol. 3, Sui and T’ang China, 589 – 906, Part I. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – 789 p.

IV.6. Xu Elina – Qian. Historical development of the pre – dynastic Khitan. Helsinki: Multiprint Oy, 2005. – 300 p.

V. Интернет материаллари

V.1. <http://en.wikipedia.org/>

V.2. <http://ru.wikipedia.org/>

V.3. <http://www.britannica.com/>

V.4. <http://www.jstor.org/>

V.5. <http://zh.wikisource.org/>

МУНДАРИЖА

Кириш	2
I. Ань Лу - шань – тарихий шахс ва ҳарбий йўлбошчи	4
II. Итоатли ноибдан ашаддий рақибгача	16
III. Қўзғолон.....	32
IV. Кучлар нисбатининг ўзгариши.....	46
V. Мағлубият. Қўзғолон оқибатлари	60
Хулоса	69
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	71

М.З. Орзиев, Ж.Л.Латипов

**СЎҒДИЙ АНЬ ЛУ – ШАНЬ:
ХИТОЙДАГИ ҲАРБИЙ
САРКАРДА**

МУҲАРРИР:

И. СУБҲОНИЙ

ТЕХНИК МУҲАРРИР:

Р. ШАРИПОВА

МУСАҲҲИҲ:

Ҳ. ТУРДИЕВ

САҲИФАЛОВЧИ:

А. НИЁЗОВ

Нашириёт лицензияси А-1 № 115 30.09. 2008. Оригинал макетдан босишга ружсат этилди. 18.06. 2015. Бичими 60x84. Кегли 14 шпонли. «Times» гарн. Офсет босма усулида босилди. Офсет қозоғи. Босма табағи 4,75. Адади 100 нусха.

*Буюртма № 54. Бухоро Матбуот ва ахборот бошқармаси “ДУРДОНА” нашириёти: Бухоро шаҳри, Намозгоҳ кўчаси, 97 уй.
Баҳоси келишилган нарҳда.*

*МЧЖ “Шарқ-Бухоро” босмаҳонасида чоп этилди.
Бухоро шаҳри, Ўзбекистон Мустақиллиги кўчаси, 70/2-уй.
Тел. (0 365) 222-46-46.*